

Voorwoorden van K.H. Miskotte bij publicaties van anderen

Inhoud

Karl Barth: <i>De apostolische geloofsbelijdenis</i> (1935)	2
H.J. de Groot: <i>De vroolijke wetenschap</i> (1937)	9
H.J. de Groot: <i>Schaap en bok in één hok!</i> (1938)	21
J. Dronkers: <i>Toeschouwers ingerukt!</i> (1939)	26
J. Koopmans: <i>Laatste postille</i> (1947)	29
C.J. Dippel: <i>Kerk en wereld in de crisis</i> (1947)	34
G.C. van Heemstra: <i>Gods trouw z.j.</i> [1947]	43
D. Tromp: <i>Verbond tegen het lot</i> (1949)	44
O. Noordmans: <i>Herschepping</i> (tweede druk 1956)	62
Oepke Noordmans: <i>Das Evangelium des Geistes</i> (1960)	65
Arnold E. Loen: <i>Säkularisation</i> (1965)	82
<i>Om het levende Woord</i> (Frans Breukelman) (1966)	86
G.H. ter Schegget: <i>Het beroep op de stad der toekomst</i> (1970)	89

Prof. Dr. Karl Barth: *De apostolische geloofsbelijdenis – voor Nederland bewerkt en van aantekeningen voorzien door Dr. K.H. Miskotte. Nijkerk: G.F. Callenbach Uitgever 1935.*

‘Woord vooraf’ van K.H.M., 3.

Wat hier wordt aangeboden is een vertaling van de zestien voordrachten die prof. dr. Karl Barth uit Bonn te Utrecht gehouden heeft, op uitnodiging van de theologische faculteitsvereniging ter plaatse.¹ Omdat de vertaling op sommige punten zeer vrij is, wordt in de titel gesproken van een bewerking. In deze voordrachten werden de “Hauptprobleme der Dogmatik” behandeld “im Anschluss an das Symbolum Apostolicum”.

Van de in de eerste prospectus aangekondigde ‘Inleiding’ heeft de vertaler ten slotte afgezien. Voor algemene oriëntering aangaande prof. Barths leven en werken, over de invloeden die hij onderging en de werkingen die van hem zijn uitgegaan, alsmede over theologische “Ansätze” in het Nederlandse kerkelijke leven van de vorige eeuw die verwant zijn aan of evenwijdig gaan met prof. Barths bedoelingen, kan men het bekende boek van prof. Haitjema² nog steeds met vrucht gebruiken. Mij zweefde iets anders voor, namelijk te ontwikkelen hoe de invloed van Barth in Nederland dwars door alle richtingen is heengegaan en wat het, menselijkerwijs gesproken, onherroepelijke daarin is. Ik zou dat in deze trant niet kunnen doen zonder ingrijpende polemiek met de vigerende richtingen en met leidende figuren in het theologisch leven te onzent. Prof. Barth meende – mij dunkt, nu achteraf, terecht – dat daarmee de uitgave van deze voordrachten niet mocht worden belast en dat men een dergelijk ondernemen alleen in een apart boek tot onbelemmerde en vormkrachtige uitvoering zou kunnen brengen.

Wij volstaan daarom met enigszins uitvoerig rekenschap te geven aangaan het ontstaan van deze voordrachten en aangaande de gezichtspunten die bij de vertaling en bewerking leidend zijn geweest. De aantekeningen achter in het boek bedoelen enkel op bescheiden voet nadere toelichting te geven.

Wij hopen dat ondanks het tempo waarin gewerkt moest worden (voor de ‘aantekeningen’ waren ternauwernood drie weken beschikbaar) het resultaat niet te zeer zal teleurstellen.

20 april 1935. K.H.M.

‘Rekenschap’, 5-13.

Deze vertaling dankt haar aanzijn aan de volgende omstandigheden en overwegingen. Wat de omstandigheden betreft, zij het volgende in herinnering gebracht. Een van de twee kerkelijke leerstoelen aan de Utrechtse universiteit was sinds enige tijd vacant. Een drietal werd gevormd om aan de Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk te worden

¹ De zestien lezingen werden gehouden op acht achtereenvolgende vrijdagmiddagen in het Utrechtse Gebouw van Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats, elke middag twee lezingen, van 8 februari tot en met 29 maart 1935. Zie over Miskotte en Barth de biografie van Herman de Liagre Böhl: *Miskotte – theoloog in de branding, 1894-1976*. Amsterdam: Prometheus 2016, 107-132.

² Th.L. Haitjema: *Karl Barth*. Wageningen: H. Veenman & Zonen 1926.

voorgelegd. Ongeveer in die dagen kwam het bericht naar hier dat prof. Karl Barth ontzet was uit zijn professoraat aan de hogeschool te Bonn.³ Toen is het plan opgekomen om hem een leerstoel aan te bieden, zo mogelijk, juist in Utrecht, om onderwijs te geven in de systematische vakken, die op de vacante stoel gedoceed behoorden te worden. Er is toen zeer voor deze zaak geijverd, leidende figuren van verschillende richting hebben er zich voor gespannen, een intekening voor geldelijke bijdragen tot ondersteuning van het plan werd geopend. Het resultaat was aanvankelijk verrassend. De synode meende intussen op het plan niet te kunnen ingaan. Bovendien deed het gerucht de ronde dat prof. Barth misschien toch nog bereid gevonden zou worden de eed op de “Führer”, die hij eerst in de voorgeschreven vorm geweigerd had, af te leggen. Er zou een misverstand in het spel zijn, leiders van de “Belijdenisbeweging” in Duitsland, onder anderen bisschop Marahrens, oefenden daartoe hun aandrang uit. Prof. Barth zelf bleek trouwens, wat een nieuwe leerstoel betreft, wanneer de mogelijkheid zich voordeed, de voorkeur te geven aan een Zwitserse universiteit, omdat hij er hoge prijs op stelde zijn werk voort te zetten in het Duitse taalgebied. Er kwamen nog enige onvoorziene omstandigheden bij – om kort te gaan, van het hele plan is niets gekomen.

Maar – zoals het vaak bij teleurgestelde verwachtingen gaat – men zocht een weg om toch nog iets te verkrijgen van het zo ruim en breed in uitzicht gestelde. Men kwam op de gedachte om – waar intussen de nieuw benoemde hoogleraar dr. Berkelbach van de Sprenkel zijn colleges zeker niet vóór mei zou kunnen beginnen – aan prof. Barth te vragen of hij niet bereid zou zijn, in de nog resterende tijd, een college in de dogmatiek te geven. De theologische faculteitsvereniging te Utrecht zou de zaak organiseren. Het zou dus allereerst voor de studenten zijn, maar het lag voor de hand om van deze uitzonderlijke gelegenheid ook anderen, met name predikanten, te laten profiteren. Voor prof. Barth een moeilijk geval: acht middagen waren beschikbaar en liefst wilde men de hele dogmatiek in hoofdlijnen. Het gehoor zou uiteraard zeer heterogeen zijn, onder de studenten bijvoorbeeld naast bijna afgestudeerden ook die pas ingeschreven waren, onder de andere deelnemers predikanten van de dorpen rondom Utrecht en van elders, die in het algemeen hun dogmatische kennis wilden verversen of aanvullen, maar ook die reeds meer of min overtuigde aanhangers van de “dialectische theologie” waren en begerig waren naar laatste beslissingen, die, althans met heel andere en hogere verwachtingen, met name om wat hun nog niet geheel duidelijk was tot klaarheid te zien gebracht, zouden komen. De *hele* dogmatiek, in acht middagen, voor zo heterogeen gehoor! Hier was goede raad duur. En de insiders begrepen ook wel welk een bezwaarlijk verzoek zij aan prof. Barth hadden gericht.

Ondertussen was de Duitse kerkstrijd opnieuw en veel feller dan tevoren ontbrand. De oppositie tegen het regiem van de rijksbisschop Ludwig Müller hield in grote aanvechting, te midden van goed en kwaad gerucht, stand. Ettelijke predikanten werden afgezet, gearresteerd, gevangen gehouden, ja sommigen naar een concentratiekamp gestuurd. Onder de laatsten waren ook leerlingen en persoonlijke vrienden van prof. Barth. Het schrikkelijk pleit van dwang en vrijheid, de strijd tussen de totaalstaat en de kerk, die omwille van het Evangelie vrij wil zijn op haar eigen terrein, ging hard tegen hard. In dit alles

³ Barth werd op 26 november 1934 geschorst door de rector van de universiteit van Bonn en formeel ontslagen op 20 december 1934.

heeft prof. Barth – telkens sterk op de voorgrond, steeds stil op de achtergrond – een werkzaam aandeel als leider van de gereformeerden, als raadsman van duizenden in kleine en grote conflicten. De dagen vliegen voorbij, ondanks de monotone spanning, de dreiging en de kwelling, omdat voortdurend ingrijpen wordt gevraagd. Uit deze wereld van verantwoordelijkheid, van vrees en hoop, van geweldige gevaren en grootse kansen uit te breken, regelmatig iedere week een dag, om in een ander land voor een vreemd en onwennig gehoor college te gaan geven, zonder enige waarborg dat deze arbeid een vrucht zal geven ook maar enigszins evenredig aan de moeite – dat was waarlijk een vraagstuk, ook in zedelijke zin, dat moest worden gewikt en gewogen.

Barth – ik laat nu in het vervolg de titels weg, waarlijk niet uit gebrek aan eerbied, ook niet voor het gemak, maar omdat met de eenvoudige, beroemde en beminde naam iets wordt uitgedrukt dat door nadere betiteling juist verdonkerd wordt – ging op het voorstel van de studenten in en koos, om én de korthed van de tijd in rekening te brengen én om aan de behoeften van het heterogeen gehoor tegemoet te komen, de apostolische geloofsbelijdenis als leidraad voor een uiteenzetting van de voornaamste problemen van de dogmatiek. Het was dus zowaar gelukt: 8 februari begon het in een grote zaal van het ‘Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen’. En Barth kwam iedere vrijdag helemaal uit Bonn, zo tegen drieën, gaf twee colleges, door een korte pauze gescheiden, en reisde in de vooravond van dezelfde dag weer terug. Men kon het hem aanzien hoe moe hij vaak was, geestelijk en lichamelijk, als hij klokke kwart over drie door de opgerezen rijen van zijn gehoor naar het podium liep, het trapje opging, om vóór het brandscherm van het toneel, op een smalle strook zijn tafeltje te vinden met de lessenaar. Het was zo schrikkelijk nuchter, zonder enig decorum. En de hele sfeer – behalve de eerste keer, toen velen gekomen waren allereerst om hem eens gezien te hebben en zijn verschijning met applaus te begroeten – zo zonder sensatie. Maar hoe wonderlijk paste dit ten slotte bij de man zelf: wat een gewoon gezicht, doodgewoon zou men haast zeggen, indien er niet ook die eigenaardige gespannenheid van de trekken en de grootmoedige goedheid van zijn ogen was. Zo helemaal geen geniaal iemand, zo helemaal geen leider, zo zonder een spoor van zelfbewustheid, ontdaan van alle tekenen van een bijzondere verhevenheid en roeping. Ook zonder glans van martelaarschap en zonder een aureool van hoge eenzaamheid. Een mens, een man die een werk heeft en die om zo te zeggen in zijn werkpak voor ons treedt. En – hoe zal men dit verklaren? – juist zó verschijnt hij als *doctor ecclesiae*, als leraar van de kerk. Misschien moeten we wel zeggen, gezien vanuit het zeer arme en verwarde heden: *de* leraar van de kerk, maar in ieder geval voor *gans* de kerk een leraar die zij *moet* horen, een laatste zakelijk-zuivere stem in de lange rij van de orthodoxe vaders, tegelijk de enige stem die niet ondanks, maar in en door haar strakke rechtzinnigheid in edelste zin actueel is. Het onaantastbare credo werd ons voor ogen gesteld. Wij werden daar gesteld in de ruimte van de kerk, waar met lapidaire kracht de onuitvindbare waarheid van God staat opgericht en zich tot ons heil gelding verschaft. Nu en dan ging het “fanatiek” toe. Niemand die erbij was zal vergeten hoe dan het hoofd van de spreker scheef ging, de rechterhand met een korte ruk omhoog werd geworpen en de vinger daarboven uitroeptekens plaatste.⁴ Niettemin was het geheel als doorademd van een

⁴ *Oorspronkelijke voetnoot*: Vgl. Dr. M.C. Slotemaker de Bruïne in het orgaan van *Kerkopbouw*, april j.l.

opwekkende lucht als in het hooggebergte, schoolse uiteenzetting en harde inquisitie opgenomen in een stemming van menselijkheid, deemoed, gedempte vreugde, ingetoomde verwachting, humor. Dacht men als hoorder een ogenblik aan de werkelijke wereld waarin deze man moest leven, aan de nood van zijn kerk, aan het lijden van zovelen van zijn medestanders, dan schaamde men zich toch wel vanwege de gemoedelijkheid van ons leven en begreep dat deze, ondanks de schijn van identiteit of gelijkenis, toch wel iets geheel *anders* was dan het geestelijk klimaat waarin hij leefde die daar voor ons stond en zich zo geheel gaf ook aan dit werk.⁵

Zo waren de omstandigheden waarin zich dit theologisch gebeuren afspeelde en waaraan dit boek allereerst zijn ontstaan dankt. Uitgever en vertaler hebben het plan opgevat tot een Nederlandse uitgave van deze zestien voordrachten uit de volgende overwegingen.

1. Het is in het algemeen wel waar dat wie zich voor de dogmatische vraagstukken, door de dialectische theologie opnieuw aan de orde gesteld, interesseert, ook voldoende Duits zal kennen om Barths werken in het oorspronkelijke te lezen. Maar er zijn er en er komen al meer uitzonderingen: mensen met theologische belangstelling die toch het Duits niet zó goed kennen dat voor hen de woorden enkel een venster zijn waardoor men het oog onmiddellijk op de zaak kan richten, ook mensen die ondanks genoegzame kennis van de taal moeite hebben met de technische termen, ten slotte ook een hele categorie die in het geheel geen Duits lezen en die toch naar aanleg en intuïtie betere theologen zijn dan menige vakman.

2. Er is tot nog toe *niets* van Barths werk in onze taal overgebracht.⁶ Zulks in tegenstelling met Brunner. Tweemaal is een reeks Engelse lezingen van Brunner vertaald. Het werd tijd dat iets van de meester zelf voor ons taalgebied werd toegeëigend. Wij beschouwen dit als een én symbolische én praktische daad. Praktisch vooral omdat de gemeente in de loop der jaren telkens ongevraagd in de twistgesprekken over Barth is betrokken en omdat er bij deze gelegenheden reeds zoveel onhoudbare dingen, te goeder of te kwader trouw, maar in elk geval oncontroleerbaar voor de hoorders zijn uitgesteld.

3. Zelfs wanneer Barth vroeg of laat zelf deze colleges voor de pers bewerkt en zij dan natuurlijk in het Duits uitkomen⁷, zou deze Nederlandse uitgave ook voor theologen en theologanten haar betekenis kunnen hebben. Immers het betreft hier gesproken voordrachten, oorspronkelijk gehouden voor een Nederlands gehoor. En het betreft hier een zo gecomprimeerde stof dat het mogelijk en gewenst mag heten die enigszins meer toegankelijk te maken door een “bewerking”.

⁵ Wij hebben van Miskotte geen dagboek aantekeningen uit de periode waarin deze gebeurtenissen plaatsvonden. Miskotte hield op zijn 40ste verjaardag, 23 september 1934, op met aantekeningen maken in zijn dagboekcahiers om daar pas in de zomer van 1935 weer mee verder te gaan.

⁶ *Oorspronkelijke voetnoot*: Behalve de brochure *Theologische Existenz Heute*, onder de titel *Bezinning* [vertaald door Rob Limburg en uitgegeven door uitgeverij D.A. Daamen in Den Haag, waarschijnlijk in 1934].

⁷ Dat gebeurde al spoedig, later dat jaar, in: *Credo - die Hauptprobleme der Dogmatik dargestellt im Anschluss an das Apostolische Glaubensbekenntnis. 16 Vorlesungen, gehalten an der Universität Utrecht im Februar und März 1935*. München: Chr. Kaiser Verlag 1935.

Tijdens de arbeid zijn er bij de vertaler wel eens twijfelingen opgekomen of zijn werk door de boven vermelde overwegingen wel genoegzaam was gerechtvaardigd. Dat werkte dan uiteraard weinig inspirerend. Maar ten slotte... of het zin had? We moeten het overlaten, hier zijn te veel onweegbare factoren in het spel. Hoe het zij: met liefde hebben wij getracht om er, voor zover ons vermogen reikte, iets goeds van te maken.

Over de vertaling het volgende:

1. Barth sprak volgens een manuscript, waarvan hij mij een duplicaat ter hand stelde en waarvan hij betrekkelijk zelden afweek. Wat al sprekende werd toegevoegd, is opgevangen en vastgehouden. In zoverre zou men van een letterlijke vertaling kunnen spreken. Maar is reeds in het algemeen goed vertalen niet mogelijk zonder een zekere combinatie van trouw en vrijheid, in dit geval was het nodig van deze vrijheid een meer ingrijpend gebruik te maken. Bloot-formeel, omdat Barth zich gewend heeft aan de zogenaamde "geschachelte Sätze", het in elkaar schuiven van al meer bijstellingen om "Relativsätze" te vermijden. Deze constructies, op zichzelf ook in het Duits vaak allesbehalve mooi, zijn in het Nederlands goeddeels onmogelijk en voor ons taalgehoor op den duur onverdraaglijk. Eindeloze bijzinnen te maken ging echter al evenmin, zo moest hier, zij het met de grootste voorzichtigheid, opdat er niets wezenlijks verloren zou gaan en geen accentverschuiving te duchten viel, menige passage opnieuw worden gesteld.
2. Verder was het nodig om germanismen te vermijden, voor de vele termen en wendingen waarvoor onze taal nu eenmaal geen equivalent bood omschrijvingen in te voeren. Ook dit met de grootste voorzichtigheid en bij het licht van parallelle plaatsen uit andere werken van de spreker. Ook dan nog was het niet wel mogelijk bij voortduring elk germanisme te vermijden. Men kan nu eenmaal niet de talloze malen dat bijvoorbeeld het woord "Hinweis" voorkomt, om te ontkomen aan het on-Nederlandse 'heenwijzing', de zinsbouw, die overigens intact zou kunnen blijven, alleen dáárom gaan verstoren.
3. Hetzelfde geldt van die woorden en wendingen waarvoor wél een equivalent bestaat, maar een dat in bepaald verband toch enigszins andere associaties wekt. Wanneer men een paar maal door omschrijvingen heeft getracht aan te duiden welke associaties hier *ongewenst* zijn, mag men het later wagen met de vertaling zonder meer. Ik denk bijvoorbeeld aan "der Glaubende", dat is niet hetzelfde als: de gelovige ("der Gläubige" komt bij Barth zelden of nooit voor), maar nadat men een paar keer heeft omschreven: "de mens die gelooft" of "voor zover hij gelooft", of "die in het geloof" ... volgt werkwoord, mag en moet men veronderstellen dat het woord "gelovige" in het vervolg in de zin van "der Glaubende" wordt verstaan. Er zou hier allerlei te noemen zijn dat, zo droog en formeel als het op het eerste gezicht schijnt, inderdaad buitengewoon interessant is, omdat men in de taalvormen telkens de structuurverschillen tussen Nederlands en Duits geestesleven, ook die tussen verschillende theologische tradities concreet voor ogen krijgt.

Wij menen echter bij deze formele vrijheid in de vertaling niet te moeten blijven staan. Hierover zij het volgende opgemerkt.

1. Het ligt voor de hand dat bij de noodzaak, de spreker opgelegd, om per se elk van tevoren aangekondigd deel van de te behandelen stof in de toegemeten tijd ten einde te brengen, telkens gewichtige inzichten slechts konden worden aangeduid, vaak juist zulke die in Barths

werken reeds tot uitvoerige en welgeordende vertolking werden gebracht. Waar deze vertaling juist bestemd is voor degenen die deze werken niet of niet voldoende kennen, scheen het ons geraden een paar maal zo kort en helder mogelijk een weergave in te lassen van hetgeen in die andere werken te vinden is.

2. Verder moest bij de gesproken voordrachten, alweer omwille van de tijd, vaak worden afgezien van herhalingen en van verwijzingen naar het reeds behandelde. Dat was temeer jammer omdat het grote van deze reeks voordrachten vooral gelegen is in de innerlijke eenheid en feilloze samenhang, die echter, vooral voor minder ingewijden, zonder zulke herhalingen en verwijzingen niet klaar genoeg aan de dag treedt. Ook daarin tracht de vertaling op een voorzichtige en nauwlettende wijze te voorzien.

3. En ten slotte is Barth na afloop van de voordrachten nog eens uit Bonn overgekomen om op vrijdagmiddag en zaterdagmorgen, 5 en 6 april, gelegenheid te bieden tot discussie. Van een mondelinge gedachtewisseling is niets gekomen, omdat een stroom van schriftelijke vragen was losgekomen met de beantwoording waarvan alle beschikbare tijd is heengegaan. Barths antwoorden zijn grotendeels in de aantekeningen verwerkt, maar in sommige gevallen was het beter vanuit een bepaald antwoord de tekst van de voordrachten zélf te verhelderen of aan te vullen, al was het ook maar met enkele zinnen, die echter zo klein ze zijn hun werking doen, omdat ze uit het toevallig verband van de "discussie" in het rechte verband van het betoog zelf zijn gebracht.⁸

Met dit al bleef het geboden ondanks deze "bewerking", toon en ritme van het gesproken woord zoveel mogelijk in onze taal over te dragen en zuiver te doen weerklinken. Ik mag niet hopen daarin altijd geslaagd te zijn. Trouwens, ook afgezien hiervan viel het werk dat ik nu eenmaal op mij genomen had niet mee. Een grote troost was echter dat Barth zelf, die telkens bij gedeelten mijn vertaling heeft gelezen en die genoeg Nederlands kent om precies te zien of hij zijn eigen gedachtegang en bedoeling in onze taal herkent, er zonder voorbehoud zijn goedkeuring aan gehecht heeft.

Nog zij opgemerkt dat de gehele indeling in paragrafen door de vertaler is aangebracht, evenals de meeste cursiveringen.

Wat nu de "Aantekeningen" betreft: zij bedoelen 1) voor de theologisch ongeschoolde lezer technische termen zo kort mogelijk te verklaren, 2) voor elke lezer een reeks plaatsen van aanverwante strekking uit Barths andere werken te brengen, 3) aan theologanten enige wenken voor verdere studie te geven door enkele weloverwogen verwijzingen naar vakliteratuur, 4) voor de rest hier en daar te tonen hoe de zeer zakelijk gehouden inhoud van deze Voordrachten in levend rapport staan met het gehele leven van deze tijd. Hieruit volgt dat de Aantekeningen noodzakelijk nu eens voor de ene lezer te veel, dan weer voor de ander te weinig zullen geven. Een theologant zal een noot opslaan en menigmaal denken: is het anders niet! De leek, op wiens belangstelling deze uitgave in hoofdzaak is gebouwd, zal

⁸ In een prospectus van uitgeverij Callenbach, gemaakt in 1935, wordt de uitgave aangekondigd van een boekje *Existentielle Fragen, beantwortet von Prof. Dr. Karl Barth* met daarin een "stenografisch verslag van de nabespreking welke gehouden is op 5 en 6 April l.l. in Utrecht, na afloop en gedeeltelijk ook naar aanleiding van de door Professor Barth gegeven 16 colleges over de voornaamste stukken van de christelijke leer". Voor zover bekend is "dit uitermate belangwekkende werkje" in Nederland nooit verschenen. Wel verscheen in de Duitse editie (zie voetnoot 7) de tekst 'Fragenbeantwortung (Nach einem Stenogramm)', 149-173.

daarentegen nu en dan opmerkingen vinden die hij slechts ten dele kan volgen. Dit enigszins tweeslachtig karakter was moeilijk te vermijden, gegeven de opzet van het boek zoveel mogelijk nut te doen in verschillende kring. Daarom zijn de citaten ook soms vertaald en dan weer onvertaald gelaten.

In het algemeen zou ik willen raden bij de eerste lectuur de noten niet op te slaan dan waar het de lezer beslist nodig schijnt tot beter verstand van de tekst – en eerst bij meer gezette studie of bij een tweede lezing de noten stuk voor stuk te volgen.

Hiermee hebben wij rekenschap gegeven van het ontstaan en de vorm van deze Nederlandse uitgave. Wenden we ons nog even van deze armelijke buitenkant naar het wezenlijke, naar het werkstuk van de meester. Dan is dit te zeggen: men zal hier het prachtgewaad van taal en de profetische kracht van de Commentaar op de Romeinenbrief missen, en evenzo de onvergetelijke acribie van de begripsontleding welke het eerste deel van de “Kerkelijke Dogmatiek” kenmerkt. Dit is compact, droog en autoritair. Het zal veel minder bekoren. Dit is ook eenvoudig, weerloos en ergerlijk. Het zal velen afstoten. Maar het is juist als zodanig vol van een geheimzinnige macht, om de gedachten gevangen te nemen in de gehoorzaamheid aan Christus. Hier is een eenvoud waarin wij, als we er tenminste niet door verleid worden over alles één te lezen (ook, helaas, een mogelijkheid!), woord voor woord mogen wegen als aangemunt uit de schat van de kerk. Hier worden wij telkens geroepen ons óm te keren en te worden als een kind, om het feitelijke van de openbaring ontroerd en blijde te mogen begroeten, en om erover te spreken naar de gulden regel: *non sermoni res sed rei sermo subjectus est*.⁹ Hier zijn de grenzen van de valse antithesen verzonken, hier zijn met de eenvoud van het faktische de ware tegenstellingen opgeroepen, hier zijn de werkelijke beslissingen tot troost en beschaming ons vóórgehouden.

Wij eindigen met een ontboezeming van de meester zelf, die wij, om het karakteristieke van zijn taal ook eens onversneden en onverzwakt te doen spreken, *onvertaald* laten.

“Unter allen Wissenschaften ist die Theologie die schönste, die den Kopf und das Herz am reichsten bewegende, am nächsten kommend dem, was der ehrwürdige Name einer “Fakultät” besagen will, eine Landschaft mit fernsten und doch immer noch hellen Perspektiven wie die von Umbrien oder Toskana, und ein Kunstwerk, so wohl überlegt und so bizarr wie der Dom von Köln oder Mailand. Arme Theologen und arme Zeiten in der Theologie, die das etwa noch nicht gemerkt haben sollten! Aber unter allen Wissenschaften ist die Theologie, auch die schwierigste und gefährlichste, diejenige, bei der man am ehesten in der Verzweiflung, oder, was fast noch schlimmer ist: in Übermut endigen, diejenige, die, zerflattend oder verkalkend, am schlimmsten von allen zu ihrer eigenen Karrikatur werden kann. Gibt es eine Wissenschaft, die so ungeheuerlich und die so langweilig werden könnte wie die Theologie? Der wäre kein Theologe, der vor ihren Abgründen noch nie erschrocken wäre oder vor ihnen zu erschrecken aufgehört hätte.”¹⁰

⁹ *Oorspronkelijke voetnoot*: D.i. de zaak is niet aan het woord (met name: de consequentie van het redebeleid), maar het woord is aan de zaak onderworpen [van Hilarius van Poitiers uit *De Trinitate*].

¹⁰ Uit: Karl Barth: *Offenbarung Kirche Theologie*. München: Chr. Kaiser Verlag 1934. Te vinden in *Theologische Fragen und Antworten, Gesammelte Vorträge* 3. Zürich: EVZ 1957, 158-184. Citaat op 175.

H.J. de Groot: *De vroolijke wetenschap. Keur uit de preeken van Ds H.J. de Groot, gekozen en ingeleid door Dr K.H. Miskotte. Amsterdam: Uitgevers-Mij Holland z.j. (1937).*

'Inleiding', 1-18.

Wij voorzien de eerste reactie op deze uitgave: "Ds. de Groot¹¹, nooit van gehoord!" - Nu, dat is de dominee van Voorst! - "O ja, maar dat is al een oudere man! En wat moeten wij moderne mensen met een bundel preken, dorpspreken, preken uit de oude doos?" Ei! wacht even, mijn waarde doordraver. Als ge een weinig vertrouwen hebt in mij, als zijnde (me dunkt!) toch meer of min (volgens velen al te zeer!) een modern mens, wilt u dan een ogenblik openstellen voor mijn bewering: in dit werk is een geluid, stil, strak en zakelijk, een echte moderniteit waarvan ge versteld zult staan, ingepakt in het dorpse, dat ge in zijn bovenmoderne, boventijdelijke zin misschien óók nog niet recht hebt verstaan. Voertuig ten slotte van een evangelieverkondiging, klaar als kristal, onvertroebeld door politieke bijjoogmerken, zeer onderscheiden van de "doorsnee-orthodoxe" prediking, vol van profetische hartstocht voor de gerechtigheid, die ge nauwelijks merken zou omdat het alles zo bescheiden en ingetogen tot u komt. Mag ik proberen deze merkwaardige preken, waar ik zelf zoveel aan te danken heb, bij u in te leiden?

Stel u een dorp voor of liever het dorp - want alle dorpen lijken op elkaar in hun dorpsheid, of stel u de kerk voor, de gemeente in de kleine stad - want het kerkelijke leven in de stad, zelfs in de grote stad, is dorps en zoekt dorps te zijn - een voorbarige en ietwat compromitterende vervulling wellicht van de voorzegging dat "Jeruzalem dorpsgewijs zal bewoond worden"¹² - maar goed, stel u het dorp voor met de kerk in het midden. De kerk hoort erbij, is ingeweven in het landschappelijk tafereel, ook het landschap, als ik zo zeggen mag, van de *ziel* van deze mensen van te lande zou zonder de kerk lege plekken hebben en wat meer is: aan perspectief inboeten. En nu wordt het zondagmorgen, het gebeier van de klokken is roepend de velden over gegaan en langs de wegen komen met plechtige en besliste schreden de leden van de gemeente naar het heiligdom, hun heiligdom, in zekere zin hun enige gemeenschappelijke huis. Maar zie, ze komen van verre gegaan, en heus niet alleen in letterlijke zin. Ook geestelijk komen zij van verre, leggen een afstand af, ze doormeten een ruimte, ze moeten er zich toe schikken, de tijd ervoor nemen, het werk vanmorgen in de stal, het voeren en het melken strikt op tijd doen, er moest niets tussenkomen, ze jagen niet, maar doen het toch ook niet zo kalm af als anders. De dag des Heren is gekomen, is tot hén gekomen en zij willen komen om die dag te groeten, om hetgeen aan die dag zijn wezen geeft, te ontmoeten. Hoe is het nu? Komen ze uit het

¹¹ Ds. H.J. (Hendrik Jan) de Groot Gzn. (1872-1941) was hervormd predikant in Oude en Nieuwe Wetering, Zoeterwoude, Hattem, Leerdam en vanaf 1903 in Voorst. Hij was volgens de weinige beschikbare biografische bronnen een leerling en geestverwant van H.F. Kohlbrugge. Zijn catechismuspreken waren zeer geliefd. In de dagboekantekeningen van deel 5B van het *Verzameld Werk* (1935-1937) valt op dat Miskotte minder onverdeeld positief is over deze preken dan uit deze 'inleiding' blijkt. Na zijn emeritaat in 1959 zou Miskotte met zijn tweede echtgenote Janny van Pienbroek in de dan leegstaande pastorie van Voorst gaan wonen.

¹² Zach. 2: 4.

vertrouwde in het vreemde? Of uit het vreemde in het vertrouwde? Komen ze uit de onrust tot de rust? Of komen ze uit de rust tot de onrust? Men kan deze vraag natuurlijk trachten te beantwoorden door de mensen in groepen te onderscheiden al naar gelang van hun geestelijken staat, maar dat is een gevaarlijk ondernemen, omdat zuivere gegevens ontbreken en omdat de werkelijkheid in de verschillende levens zo wonderlijk, zo onontwarbaar gemengd is. Veeleer is het beide waar: zij komen, als zij ter kerke gaan, uit het vertrouwde in het vreemde, en toch ook weer uit het vreemde in het vertrouwde, en de priesterlijke mens die hen straks heeft vóór te gaan in de dienst, zal zich over deze tegenstrijdigheid, als hij wijs is, niet eens beklagen. Want hij komt er toch niet uit, evenmin als zijn mensen. Onweersprekelijk, zij gaan in het leven op, in hun arbeid en zorg, in het gebeuren en de gebeurlijkheden van de dag, in de geboorten en de borelingskes van mens en dier, van stal en akker, van land en bogerd, in de lotbepalende machten die zij vrezende vereren. En de kerk, dat is, ondanks het feit dat zij in het midden staat en in alle lotgevallen mede betrokken is: het vreemde. Daar is het stilzitten, het gebonden zwijgen, daar is het samenzijn met vriend en vijand onder hetzelfde gewelf, het hoofd misschien vervuld van koppelarij en vete, maar stil, ze zijn de gemeente – daar is verder de dominee, uit de stad en gestudeerd en zo anders dan zij, eigenlijk een indringer, daar is de Bijbel met zijn hoge eisen en ongelofelijke beloften, daar is het getuigenis over hetgeen lang geleden is geschied en ver van hier, daar gaat iets hoorbaar worden van hetgeen geen oog heeft gezien en geen oor heeft gehoord en wat in geen mensenhart is opgeklommen.¹³

Maar anderzijds: dit vreemde is hun toch ook weer zo vertrouwd van jongs af, het hóórt tot het dorpscommunisme, tot de vaste tekenen van de clan deel te nemen aan dit gebeuren in het midden. Er is (gelijk men weet) geen behagelijker kout (of geen pittiger redetwist) dan juist die de kerk, de kerkenraad, de dominee, de vooraanzittenden betreft. Men heeft trouwens de Bijbel aan huis, als een meubelstuk, als een werktuig, ja als de *efod* van de Grote Geest, die de plaats beschermt, hij komt geregeld (meer of min geregeld) op de tafel, men heeft zijn meningen en zijn herinneringen, men heeft geleerd de kerk in te schakelen voor eigen gebruik. Ja, dit gaat zo ver dat een ieder schier een vast, geestelijk huis bewoont, hetwelk hij met de kerk of de ware kerk of de kerk zoals die vroeger hier was gelijkstelt. In het dagelijkse lot is men onzekerder van zichzelf, meer afhankelijk, meer prijsgegeven dan op het gebied van de waarheid (of van de waarheid achter de waarheid)! Voeg daarbij de druk van de omstandigheden, de indringende macht van de stad, de toenemende exploitatie van verre ondernemers, de bemoeizucht van de staat, de ondoorgrondelijkheid van de wisselende wetten en wetjes, de bestaansbedreiging, iets van het lang licht opgenomen en teruggedrongen sociale vraagstuk, de breuk in de patriarchale verhoudingen en de stijlloze willekeur die daarvoor in de plaats kwam, voeg erbij wat de sfeer van beurs en boerenbond aan de oude gewoonten komt verwrikken – en ge verstaat hoe de kerk, de oude waarheid, de oude zang, de vaste gang van den sabbatdag kan verschijnen als het vertrouwde en als een toevlucht in een vreemd, onzeker geworden leven. Zie inderdaad, zij komen van verre naar het vreemde, het ingedrongen heiligdom, als pachters, als leenmannen, als horigen, maar zie ze tegelijk komen als duiven naar hun vensters in de til, als runderen in de nevelavond naar de warme stal.

¹³ 1 Cor. 2: 9.

Hoe zal men preken voor deze, door zulke tegenstrijdigheden omspannen, schare? Dit is zeker: de prediker is gebonden aan de Schrift, en de Schrift is vreemd, vanuit het leven gezien, gelijk ook ons leven vreemd is vanuit de Schrift gezien. En dit is zeker: daarvan mag men niets áfdoen, wil het Woord Gods, hoewel in mensenwoorden vertolkt, zich van alle mensenwoord duidelijk onderscheiden; want het leven is altijd nog niet vreemd genoeg zolang de dood niet als de gedurige achtergrond werd gezien. En het Woord is altijd nog te gewoon zolang niet van het onmogelijke heil (het is volbracht!) alle woorden doordrenkt zijn. Zo komen leven en Woord al verder uit elkaar te liggen, ondanks de vertrouwelijkheid waarmee zij (en wij) met beide plegen om te gaan. En toch moet er een samenhang zijn. Wanneer men wil, kan men deze samenhang formeel noemen. Ze ligt namelijk daarin dat in beide het Lot overheerst, het gebeuren, dat wat ons overkómt, dat wat zich aan ons voltrekt. De daad en het overleg, de arbeid en de zorg zijn zowel in het "dagelijkse" leven als in het "geestelijke" leven secundair en relatief ten aanzien van het overmchtig Gebeuren. De geboorte gaat buiten ons om, maar ook de doop, de zonde is een gebeuren dat al gebeurende geschiedt, maar ook de genade is een gebeuren, een geschiedenis, die begonnen is vóór wij het aanzijn ontvingen en waar we middenin staan vóór we het recht weten. Daarvoor nog enig gevoel te hebben, is het voorrecht van het dorp, van het dorp in de stad, van de kerk in haar dorpsheid. Dat is in alle scheefheid en verharding de grote kans van de dorpsmens. Wij bedoelen daarmee niet slechts een "primitieve mentaliteit" (die trouwens hopelijk meer of min in de stedelingen ook nog leeft), maar een bepaalde objectieve ligging, een situatie die in en ondanks haar bijzonderheden wonderwel tot uitdrukking brengen kan hoe het met het mensenleven overal en altijd gelegen is. Dit wil in de Eredienst, vooral in de preek tot openbaring komen, en zeer veel hangt daarbij aan de vorm. Overigens een vorm die wij ook alweer niet willekeurig kunnen kiezen, maar die, zoal niet vóórgeschreven, toch aangeboden wordt door het Boek, dat op dezelfde wijze midden in de kerk ligt als de kerk midden in het dorp, dat op soortgelijke wijze ons een lot aanzegt als het weer, dat over de gewassen strijkt en striemt, en als de dood, die op jong en oud volk zijn vlegel legt. Wel bevat de Schrift ook betogende en betuigende, dichtende en bespiegelende delen, maar deze alle rusten immers op het *bericht*. In onderscheiding van de heilige boeken van de volken is de Schrift niet gebouwd als een stelsel van waarheid noch als een samenhang van mythische verbeeldingen maar als een doorlopend bericht, een historisch verhaal, weliswaar historisch op een wijze die uitwendig gezien aan de mythe grenst, weliswaar als een verhaal waarin niet de feiten op zichzelf, maar de zin, de waarheid, de kracht ervan tot gelding wil komen, maar toch een verhaal van gebeurtenissen, dat is: een berichtgeving aangaande een lot, waardoor ons lot medebepaald wordt, zodat wat in het vertrouwde leven gebeurt in zoverre samenhangt met hetgeen volgens de Schrift gebeurd is, dat zowel het een als het ander ons overkomt met de overmacht van de feitelijkheid. Juist daardoor kan het "vertrouwde" leven ons plotseling vreemd aanzien, en juist daardoor kan de "vreemde" Schrift ons plotseling vertrouwd worden. Enerzijds komt het "natuurlijke" onder kritiek, het kon en moest alles zo heel anders wezen, en anderzijds wordt het heil ons medegedeeld als een gebeuren dat zich een plááts verwerft onder en tussen en boven alle andere gebeurtenissen en gebeurlijkheden van ons leven, als een grootheid die niet wordt veroverd maar veeleer ondergáán, die niet wordt beschermd door onze handen maar die veeleer ons beschermt, want God is ons ten schild in het strijdperk

van dit leven,¹⁴ en onze Koning is niet door ons gekozen, hij is gegeven, ons gegeven, te midden van al de ogenschijnlijk zo onverzettelijke gegevenheden van ons mensenbestaan: de onuitsprekelijke gave. Het Woord Gods is een mededeling, die de kracht heeft mensen mede deel te geven aan een "heuglijk lot". Zo zingt de psalm tot de God van het Verbond: "Gij onderhoudt gestaag het heuglijk lot, dat gij zoo mild voor mij hebt uitgelezen, de schoonste plaats mat Gij met ruime snoeren, O heerlijk erf, gij kunt mijn ziel vervoeren."¹⁵ De vorm van de rechte prediking is hiermede tegelijk omschreven, het is in eerste instantie geen vermaning maar verkondiging, bewijzen heeft hier geen zin en is altijd meer of min profaan, het heiliglijk beweren en het betuigen is hier op zijn plaats, kortom: alleen in de "voorwerpelijke" vorm van prediking komt het wezen van het Evangelie tot zijn recht, de "onderwerpelijke" verdonkert het altijd meer of min, en meest tot onherkenbaar worden toe.

Ds. De Groot, de auteur van de preken die in deze bundel verenigd zijn, heeft uit dit inzicht een uiterste consequentie getrokken, ziende op het wezen van het Evangelie en op het welwezen van het dorp en het dorpse leven. Hij heeft namelijk het vertellen van de Bijbel met een consequentie die misschien velen wonderlijk zal aandoen tot de enige vorm van zijn prediking verheven. Nu zouden wij niet gaarne een algemene homiletische theorie willen vóórstaan waarin dit als het enig juiste of meest zuivere zou worden gesteld en verdedigd. Integendeel, naar onze mening wijst de geschiedenis van de prediking in de kerk van Chrysostomus en Augustinus tot op de dag van heden in een heel andere richting: de homilie en de Bijbellezing is door de preek als synthetische rede over één tekst verdrongen en geestelijk overtroffen. Alleen tijdelijk, om een verwildering door mottopreken enzovoort tegen te gaan, kan men zichzelf en anderen de kuur opleggen de prediking enkel in Bijbellezingvorm te geven. Het voorwerpelijke kan trouwens ook anders en soms beter dan door het vertellen tot gelding gebracht worden, de éénheid van de rede gaat bij het Bijbellezingstype veelal verloren, steeds wordt een "toepassing" nodig, die onder betrekkelijk willekeurige gezichtspunten het veelsoortige gegeven van kapittel of perikoop achteraf tracht te ordenen, en wanneer men zich strikt of bijna uitsluitend houdt aan de historische boeken van het oude en nieuwe testament wordt de schijn gewekt alsof de brieven van de apostelen niets anders zouden zijn dan interpretatie van de evangeliën en de last van de profeten niets anders dan een kanttekening op de wet en de geschiedenis. Er zouden nog meer bezwaren te noemen zijn. Waarbij nog komt dat de door ds. De Groot gekozen vorm afhankelijk is van de man en zijn bijzondere gaven evenzeer of nog meer als de andere, meer weidse, meer geconcentreerde, tot breder ontvouwing komende preekvormen. Evenwel is het alleen eerlijkheidshalve en om theoretische misverstanden te voorkomen dat wij meenden deze bezwaren te moeten aanstippen, want het zijn ten slotte toch bezwaren die tegen de pretentie van alléén-rechtmatig-te-zijn gelden zouden, maar die onzes inziens wegvallen tegenover de feitelijke wijze waarop ds. De Groot zijn vorm hanteert. Meer nog: deze wijze is in zijn feitelijke gerechtvaardigd, heeft zijn bruikbaarheid bewezen, want zij sluit bijzonder innig aan bij het dorp, bij die tweeledige beweging die wij trachtten te

¹⁴ Ps. 89: 8 psalmberijming 1773.

¹⁵ Ps. 16: 3 psalmberijming 1773.

schetsen, de beweging van het vertrouwde naar het vreemde en van het vreemde naar het vertrouwde, zij brengt tot bijna overdreven uitdrukking dat het woord van de kerk enkel *kerugma*, boodschap is, bericht aangaande een Lot dat zich aan ons lot huwt en dat door het geloof óns lot wordt. Zij is bij uitnemendheid in staat de mogelijkheden van de kerkdienst te vullen en te vervullen, zij blijkt bij machte een gemeente met de Schrift op te voeden, voetje voor voetje gaande en zich houdende aan de eigenwaarde van het geschrevene, "zoals het daar ligt".

Voorkómen wordt bij deze preekwijze in ieder geval dat alles voor de gemeente tot de grootste gemene deler van enkele, eentonig weerkerende "waarheden" wordt herleid, terwijl zij gelegenheid te over biedt om het meest nuchtere van de dagelijkse dag en de diep gewortelde dorpsgewoonten in onmiddellijk verband te brengen met het ruige of tedere verhaal dat men daarjuist heeft opgeslagen. Feit slaat op feit, het heilsfeit op het kleine of grote feit van de dag, de feitelijkheid van de zonde, niet in haar vage algemeenheid, maar in een vaste wanschapen gedaante wordt geconfronteerd met de feitelijkheid van de bevrijdingen en de ommekeer. De dingen krijgen een te herkennen gezicht. Jezus Christus is een Man die onder ons rondgaat goeddoende, die door het te velde staande koren zijn weg neemt, en bij de put op het erf een gesprek begint, om iemand te trekken uit de duisternis van het vertrouwde en toch zo vreemde leven naar het vreemde licht van Zijn liefde, die toch ook zo vertrouwd is, zo luidbaar, hoorbaar, tastbaar tussen alle de dingen rondom. En zoals op de altaarstukken van de Vlaamse "primitieven" het kruisgebeuren geschilderd is tegen de achtergrond van de tinnen van Gent of Antwerpen, zo staat hier het kruis vlak voor de poorten van Leerdam of op de flank van de IJsseldijk bij Voorst.

Men mene niet – ten overvloede zij het gezegd, niet zozeer voor de predikanten (want die zullen hopelijk wel beter weten) maar voor vele gemeenteleden die het heldere vaak aanzien voor het oppervlakkige, en die zulk vertellen menigmaal "Zondagschoolachtig" vinden – men mene niet dat zulk preken een eenvoudige zaak is. Zeker, het evangelie is naar zijn aard een bericht, maar om dit over te vertellen zó dat elke schijn (juist voor de dorpse geest zo licht aanwezig) vermeden wordt als zou dit verhaal een verhaaltje of een reeks verhaaltjes zijn, zie, dat is een grote kunst, die niet kan worden beoefend dan vanuit een diepe kennis van de éénheid en samenhang van de Schrift, waarbij zich nog moet voegen een vermogen tot stofbeheersing en een meer dan gewone kennis van de grondtalen. Daaraan nu heeft het ds. De Groot niet ontbroken. Niet alleen is hij een fijn taalkenner, vooral een bekwaam Hebraïcus, maar hij was vrijwel van het begin van zijn bediening gezegend door de toe-eigening van de centrale, theologische inzichten van Vader Kohlbrugge. Zo werd hij in staat gesteld te vertellen, nuchterweg, in gekuiste of iets minder gekuiste taal, uit het Richterenboek of uit de Handelingen der apostelen zonder dat het ooit een verhaaltje werd. De psychologie van de Bijbelse personen is daarbij trouwens tot een minimum beperkt (hoewel geenszins hoogmoedig verwaarloosd), omdat de hoofdpersoon van het verhaal, de Dader van wiens schrikkelijke en heugelijke daden ons heilrijk lot de neerslag is, overal God is, zijn Naam, zijn Engel, zijn Woord, zijn Zoon en diens Gang door de geschiedenis. Naam nu en Engel en Woord en Zoon zijn hetzelfde als God en toch iets anders, zijn in geen geval creatuurlijke gestalten, ze zijn openbaring, waarin het eigen wezen van God de Heer opengaat. Zo werden deze preken zakelijk in de schone zin van het woord.

De boodschap allereerst wordt zakelijk gezien, dat is: als de grote Zaak waarop het aankomt, de mens wordt zakelijk gezien. Dat is: als niet veel zaaks. Met deze goede zakelijkheid doorkruist men dan op zakelijke wijze de boze zakelijkheid van de lieden in het land, die voorshands geen beter spreekwoord kennen dan dat zaken zaken zijn. Deze zakelijkheid is geladen met ethische kracht.

Gods Gericht en Gods Genade zijn een zeer reële onderneming, waarin op de mens als aandeelhouder niet is gerekend, waarop deze mens veeleer (tot zijn troost!) als een bedeelde is aangewezen en blijft aangewezen. En dat alles opdat zijn blijdschap vervuld worde, opdat aan de onbarmhartigheid van de moralisten de pas wordt afgesneden, opdat een in zichzelf arm en ellendig volk niet wordt afgeduwd van de vaste grond van de zaligheid, opdat ook de dankbaarheid énkél dankbaarheid zal zijn en de goede werken zulke die God voorbereid heeft opdat wij daarin zouden wandelen en niet die op ons goeddunken of menseninzettingen gegrond zijn. Wij hebben het gewaagd deze bundel, duidende op deze zakelijke vastigheid, te noemen "de vrolijke wetenschap". We dachten daarbij aan Friedrich Nietzsche, die toen hij na lange tijd in het grauw van de positivistische wetenschap te hebben rondgedoold, de mogelijkheid onderkende te leven, eenvoudig, ronduit en onmiddellijk te léven zonder naar de waarheidsgronden te vragen, een boek uitgaf met beroemd geworden aforismen onder de titel "*Die fröhliche Wissenschaft*". De fijne spot ligt daarin van iemand die op zijn wijze en op zijn gebied zeggen kon: de strik is gebroken en wij zijn ontkomen.¹⁶ Op soortgelijke wijze heeft de prediker en pastor De Groot in de hogere orde van de goddelijke waarheid zich bevrijd gezien van de vloek van de naast en na het Evangelie vastgehouden wet. Wij ontmoeten hier iemand die bevrijding aan den lijve ervoer, zodat de kramp van de geestelijke tweeslachtigheid afliet. Die daarom zijn humor in de heilige dienst kon stellen en die het bekende motto wel boven zijn huisdeur zou mogen zetten: "Ich wohne in meinem eignen Haus, hab' niemanden nichts nachgemacht – und lachte noch jeden Meister aus, der nicht sich selber ausgelacht".¹⁷ De vrolijke wetenschap, waarvan antwoord 21 van de wonderbare Heidelberger gewaagt, wekt, behalve allerlei nieuw toebetrouwen, ook de afgesnoerde humor van de veel gekwelde natuur. Al wat onguur en obscuur op de domheid van de mensen parasiteert, elke geest of ongeest die Gods oordeel en de menselijke ernst met elkaar verwacht, elk verraad aan de intellectuele rechtschapenheid, gepleegd door academisch gevormde predikanten, alle gewichtigheid van de moralisten vindt bij deze prediker een onbedaarlijk, een voor de gewraakten dodelijk lachen, een salvo, een trommelvuur, een kanonnade, al naar het valt.

Of dit "voorwerpelijke", dit dorpse en deze humor, deze goede vleugelen van de waarheid, waaronder schuilende de eenvoudige genezing vindt, daarom bij de gemeente hoge waardering vond? Ik weet het niet, ik vermoed maar matig, althans aanvankelijk maar matig, want de meeste "eenvoudigen" zijn zeer oneenvoudig en de meeste geboren christenen willen per se wat te doen krijgen, en de meeste "hervormden" zijn in hun hart zo rooms. Men wil zien dat er wat gebeurt, en "er gebeurt niets" als het Woord geschiedt aan jong en oud door de dienst van het ambt. En de dominee moet veelmeer gezien worden bij de

¹⁶ Ps. 124: 7.

¹⁷ Citaat uit *Die Fröhliche Wissenschaft* (1882).

mensen, om bij de mensen "gezien" te zijn. Maar op den duur zullen de oprechten het ontdekt hebben: ze zullen met een heel eigen honger zich gestort hebben op het wezenlijke, op de kalme majesteit van dit rechte evangelie, waaraan de Heer steeds weer zijn waarmerk geeft. Ds. De Groot moest zich wel wapenen met een taai geduld, en dat niet alleen voor zichzelf, maar vooral ter wille van de echte kleinen, die niet kunnen meekomen in het eigenmachtig grootbedrijf van de vromen. Over Budding¹⁸ te Groningen heet het ergens – "hij leefde daarbij niet, de arme man werd geleefd." "En dat gaat dan onder de schijn de kleinen niet te ergeren! Doch waar blijft men met den enigen Grote? En met Zijn groot en zalig evangelie? De gewaande kleinen echter, die intussen anders niet zijn dan verkapte Enakieten, kleden hun voorgangers uit en aan, zeggen hem, hoe hij preken moet, wat hij moet laten zingen, ringeloren hem op duizenderlei manieren. Maken het goed met een lofprijs - op wat? Op *uw* echo van *hun* ideeën. En intussen zitten de wezenlijke kleinen in een benauwd hoekje, en worden geërgerd, dat zij haast zwart worden vanwege de verdonkering van het fijne goud van de waarheid. Men zegge mij niet dat ik overdrijf, ik teken naar het leven, terwijl mij de pen in de hand heeft en ik nog de pijn voel van deze ontzaglijke aanvechting, waarvan ik niet weet of zij wel ooit geheel uitslijten zal uit mijn ziel, mijn vlees en gebeente." Van zulke uitingen zijn de preken en lezingen van De Groot vol, en daarin spreekt stellig, voor wie zuiver hoort, niet slechts een persoonlijk lijden, maar ook een grote, edele zorg voor die kleinen die van de eenvoudigheid van het evangelie worden afgedrongen, door de suggesties van hun vrome en brave, zichzelf al te gewichtig nemende omgeving. Vele lezers, vooral moderne stedelingen, zullen zich nauwelijks een voorstelling kunnen maken van deze geheimzinnige domheidsmacht, want zij zien heel andere tekorten en heel andere problemen. Dat komt omdat zij getroffen zijn door het feit dat de kerk in een hoek gedrongen werd. Laat ze bedenken dat juist waar de kerk "bloeit", déze verschijnselen zich voordoen. Er is iets heel weemoedigs en beschamends in. Het kan aanleiding geven, ik zeg niet om het presbyteriale stelsel los te laten, maar wel om het naïef vertrouwen daarin prijs te geven, ondermijnd als het is door de bitterste ervaringen. Wil men het aanhangen, wil men het bevorderen ondanks deze ervaringen, dan wordt dat voluit een geloofsdaad, een concreet belijden van hetgeen men als de rechte kerkregering ziet aangeduid door de Schrift. Voor zijn deel houdt De Groot vast aan dit stelsel, ondanks alles wat ertegen te pleiten schijnt. Zo ook aan de oude liturgische (of onliturgische) vormen, zo ook aan de centrale plaats van de prediking. Hij heeft wel eens een lans gebroken voor een 'Inspector', ongeveer wat tegenwoordig bedoeld wordt met een Moderator, maar heeft al spoedig na tegenspraak van principieel gereformeerde zijde dit denkbeeld weer laten vallen. Als ik goed zie heeft juist het gelóven aan de oude kerkorde, te midden van haar teleurstellende werkelijkheden, ten gevolge dat de humor wordt aangescherpt tot satire. Wij beperken ons tot één voorbeeld, dat voor zichzelf mag spreken en dat met honderden zou te vermeerderen zijn. "Zeker collega was wat zwaarmoedig van natuur. Had daaraan een grote roep van rechtzinnigheid te danken, uren in het rond. Hij preekte eens, op dankdag, over de sprinkhanen van Habakuk, die het veld kaalgevreten hadden. De sprinkhanen vraten in het eerste deel van de Schriftverklaring, in het tweede werden zij weer de akker op gestuurd, in het derde zag men ze kauwen. En toen het veld totaal gemillimeterd was, moesten de

¹⁸ Waarschijnlijk is bedoeld de afgescheiden predikant H.J. Budding (1810-1870).

stomme dieren er nog weer eens aan geloven – ten dienste van de toepassing. Zij kauwden hoorbaar. Zij smeerden hun kakementen, en – kauwden opnieuw, men kreeg waarlijk medelijden met *Land und Leute*.” Ook met zulke uitingen – wij stemmen het toe – zijn ds. De Groots pennenvruchten rijkelijk, al te rijkelijk voorzien. Toch zal de welmenende en onpartijdige er al spoedig oog voor krijgen hoezeer deze satiren ontspringen aan de spanning van geloof en werkelijkheid. Een leed ligt daarachter, een wond. Het zicht op de hemelse roeping en de volheerlijke mogelijkheden van de bediening drijven tot zulke felheid. Hier is iemand die in Betuwe en Veluwe tegen de stroom oproeit, en deze vloedend voortdurend ziet wassen, tot ze in de hele kerk eenheid en richting, oever en grens zullen hebben overspoeld met hun onverantwoorde expansie. Concentratie op het echte ambtswerk! – zo luidt daarom zijn kriegskreet, zo geeft hij het voorbeeld. Het stille en gestadige werk, dat niet in de krant komt, dat zich buiten en boven de belangen van de dag stelt en waarin een mens als priester zich uitleven kan, waaraan hij bovendien de handen vol heeft van week op week, en waarin getrouw te zijn zijn redelijke godsdienst¹⁹ uitmaakt, dáárop komt het aan, daarop komt het – wanneer wij niet op de korte baan kijken en werken – alléén aan. “Er is dan, langzaam maar gestadig, achteruitgang op te merken bij ons leraarspersoneel. Zij zijn bezig zich te laten verdringen, zichzelf te verdringen van de hoge plaats waarop de drie voorbijgegane eeuwen hen gezet hadden. Nog een eeuw geleden was de officiële wetenschap nagenoeg in handen van de predikanten, uit de pastorieën kwamen de mannen voort die op allerlei terrein voorlichters en baanbrekers zouden worden. Geen wonder! In de pastorieën vond deze studie haar herberg. Daar klopte in stad en dorp de pols van de wetenschap ... ai mij! Wat zijn wij achteruitgegaan – arme dominee – de gemeente stuurt hem de straat op van Maandagmorgen tot Vrijdagavond, en de arme gaat vaak maar al te graag de hem aangewezen kant op, want alles is populair, dus moet dominee zelf het ook wezen.” – “En ook: hoe zijn de preken? Ja, zie, dat is juist het zwakke punt, ze zijn niet in overeenstemming met de majesteit van de rustdag. Ze zijn niet diep als de zee en hoog als de hemelen, gelijk het Woord is waaruit zij geput heten. Doch de gemeente vergeeft het gaarne. Ja maar – een heel eenvoudige vraag! – vergeeft God dit ook?” De schrijver pleit dan voorts voor geregeld huisbezoek het ganse jaar door één dag per week van ‘s morgens vroeg tot ‘s avonds laat. Maar voorts, voor zover de catechisatiën, de begrafenissen, de feesten, de zieken, de ongeregelden, de kwesties hen vrijlaten, zullen de predikanten hun zucht tot uitzwermen, hun lust om resultaten te zien bedwingen bij de studeertafel. “Op deze wijze zullen wij, door het Woord op peil gehouden, onze bediening heerlijk maken en de liefde der gemeente verwerven, die wij zelf niet zoeken, maar die God ons geeft, en die zó dus veel onverliesbaarder is.” “Het huisbezoek zal doeltreffender werken, want het zal niet mogelijk wezen dat men veertig jaar gedraafd heeft, terwijl dan nóg de opvolger horen moet: hier is in een en veertig jaar nooit een dominee binnen de deur geweest. Wat een voordelen, verbonden aan dit *Carthago delenda*: de sukkeldrafjesdominee, de karikatuur van het vliegend Evangelie, moet de wereld uit.” De Groot zou volkomen instemmen met hetgeen Karl Barth in zijn *Credo* zegt²⁰ over het *ministerium verbi divini*: “noch zielszorg, noch sociale arbeid, noch het werk der barmhartigheid, noch ook de medearbeid aan de taak van de

¹⁹ Rom. 12: 1.

²⁰ Miskotte citeert uit zijn eigen vertaling van Karl Barth: *De apostolische geloofsbelijdenis*. Nijkerk: G.F. Callenbach 1935, 172v.

cultuur of de politiek kunnen tegenover deze éne opdracht op een zelfstandige plaats en waardigheid aanspraak maken. Zij zijn noodzakelijk en gewettigd precies in zover zij zich laten begrijpen als bijzondere vormen van de uitvoering der éne opdracht ...” “Niet uit resignatie is hier terughouding geboden, niet dus omdat de kerk tevreden kan en mag zijn met een bestaan in het hoekje van de private vroomheid. Wel echter uit respect voor het bevel, waarmee de kerk staat en valt, voor de opdracht die zij niet eigenmachtig heeft te verbeteren of te overtreffen. Terughouding is hier geboden, vanuit het vertrouwen op de goedheid en zakelijkheid van dit bevel, vanuit de gelóófskennis dat het overeenkomt met de ware behoeften van de werkelijkheid en past bij de zuivere doelstelling van de kerk in deze tussentijd, vanuit de verwachting dat met de zuivere verkondiging en de rechte uitrichting van de sacramenten méér gedaan wordt en iets béters – ook en juist tot oplossing van de brandende levensvragen van het ogenblik – dan met de best bedoelde voorlichtings- en hulp- en strijdmaatregelen, waarbij wij dit kleine, maar machtige gebied van het *ministerium verbi divini* tactisch, voor korter of langer tijd zouden verlaten ...” “In de zelfbeperking op dit haar toegewezen gebied zal zich de kerk waarlijk een meester tonen, of zij zal in geen enkel opzicht een meester blijken te zijn.”

En hoe komt het dat het in werkelijkheid zo heel anders gaat, zó anders dat hele gemeenten niet eens begrijpen waar ge u over opwindt als ge spreekt en leeft naar deze norm? Zoek de schuld niet bij de organisatie, bij de volksaard of bij de tijdgeest op zichzelf. De predikanten hebben de schuld, niet van datgene waarvan zij de schuld krijgen, maar waarvan zij de schuld drágen, hoewel bijkans niemand hen in dit opzicht beschuldigt. Zij hebben (de goeden niet te na gesproken) de schuld aan het groter worden van de afstand tussen gemeente en theologie, zij hebben het heerlijke epitheton: gereformeerd, verdraaid, zij hebben de vrome instincten van de schare gevleid, zij hebben de opdracht van de politiek gekleineerd met hun kortzichtige doelstellingen, zij hebben het ware christendom voorgesteld als verbonden met bepaalde staatkundige partijformaties. Zij ook hebben de eenvoudigen oneenvoudig gemaakt, door allerhande aanpassing de kittelorigheid juist aangekweekt. Het dorp, dat uit zichzelf niet burgerlijk is, maar op zijn wijze aristocratisch, werd door hen in de algemene burgerlijkheid meegesleept. Dat de dorpscommune werd opgebroken door de antithese is nog niet zo erg als dat men leerde de *communio sanctorum*, de gemeenschap der heiligen, eerder in zijn partij te beleven dan in de kerk. Vele kwesties, vooraan de gezangenkwestie, zouden allang morsdood zijn als ze niet door de dominees waren in leven gehouden. Er is een schrikbarend tekort aan adel, aan moed, aan rechtgeaarde verachting voor het minderwaardige, aan zuivere, vaderlijke wijsheid. De predikanten hebben de schuld in deze zin dat wáár de zaken scheef liggen, de rechte leiding, de dappere regering heeft ontbroken, die door goed en kwaad gerucht heen zichzelf blijft in de handhaving van het wézen. De weerslag in de gemeenten is nog duidelijk merkbaar: levende, opbouwende kritiek is goed, maar wat gewoonlijk ten beste gegeven wordt raakt kant noch wal, door de onkerkelijkheid van de gehanteerde maatstaven. Jaar op jaar heeft De Groot op dit aambeeld gehamerd. Zo zegt hij in een toespraak *De Bijbel op de school* uit 1910: “Onze kerk is er, wanneer wij haar van den menselijke kant bezien, treurig aan toe. Theudas staat op, heft een leuze op, en hij krijgt hopen volk achter zich aan. Judas de Galileër eveneens. En daar is niemand, in

gemeente bij gemeente, die te zeggen weet waarom Theudas en Judas bedriegers zijn.²¹ Het Heilsleger komt. Hopen volk uit de kerk maakt het afvallig achter zich. De doleantie heft haar leuzen op, klinkend en wel. Nóg zijn velen in onze kerk maar half zeker of zij blijven moeten dan wel weggaan, mee uittrekken. De genezing op geloofsgebed spreekt een stoer woord. Ja, dát is toch wel het volle Evangelie voor ziel én lichaam! Zo is het met de Tenzending; met eigenmachtige onthouding van het Avondmaal, met averechtse Doopbeschouwing: met niet-zingen van gezangen, enzovoort. Als maar een Theudas of Judas opstaat, krijgt hij de honderden wel achter zich aan. Doch: als hij valt, vallen ze ook allen met hem mede en worden tot niet. Ons volk heeft verleerd zelfstandig te denken in de dingen Gods. Elk volgt zijn aangebeden voorman, dat is makkelijker. Hierom dan overheersen ons de ketterijen, worden de onschriftuurlijkste zotternijen in onze kerkgebouwen met pathos uitgedamd, met ernst aangehoord. En leven wij met onze arme kerk onder het oordeel: zij hebben des Heeren Woord verworpen, wat wijsheid zouden zij dan nog hebben²²? Ons volk moet terug naar het Woord. Zodra het tot zijn verstand komt. Onze kleinen reeds, hoe eerder hoe beter. Opdat des Heren Huis niet woester worde dan het al is, opdat des Heren Huis weer worde gebouwd. Daar moet weer een volk komen dat van jongs op bij het Woord leeft, dat de rechte leer weet te onderkennen van opsmuk. Opdat wij weer ouderlingen mogen hebben, te kust en te keur, die zitten over de leer, en het snode van het goede weten uit te trekken, opdat wij weer hoorderscommissies kunnen uitsturen, zonder vrees dat zij ons thuis zullen komen met een dominee, machtig van statuur, met een stem als een orgel, maar zonder hersens en zonder smaak, en die in de leer niet verder is dan de tovenaars van Egypte²³, die enkel deze aanbeveling heeft (historisch!), dat een vroom turfschippertje van hem gezegd heeft dat hij toch zo'n dierbaar kereltje was. Ons volk en onze kerk moeten naar de Bijbel heen, liever vandaag dan morgen. Waar het volk en de kerk de Bijbel dragen, daar draagt de Bijbel het volk en de kerk tezamen. Daar vindt het zuivere Woord zijn herberg. Dan heeft men ook die eindeloze heirschare van verenigingen en bonden niet nodig die nu feitelijk alle het werk van de kerk doen. Dan moet alle misverstand, uit onkennis geboren, zwijgen dat zich nu tot rechter opwerpen durft over de getrouwe prediking en zich breed durft maken, omdat het noch diepte heeft noch hoogte. Dan moeten gelijkelijk inkrimpen het brutale Rome en het brutale modernisme, die dán misschien samen een verbond zullen sluiten, omdat zij van overlang bij elkander horen. Dan zal de kerk haar eigen, eerlijke, goddelijke politiek hebben. Ach, wie zal leven als God dit doen zal? Maar zolang wij leven, zijn wij schuldig te roepen, omwille van de kerk, omwille van het volk, om Godswil: terug naar het Woord."

Nu mogen wij, dunkt ons, in alle bescheidenheid zeggen dat er veel van de meest daverende onzin bezig is te verdwijnen. Door het samenwerken van allerlei oorzaken. Niet het minst door de onofficiële, ondergrondse invloed van mannen als De Groot. Geestverwantschap werd openbaar van verschillende zijden. Ondanks de ouderwetse aanpak, de bijna fundamentalistische Schriftbeschouwing, de aanpassing aan het dorp en de dorpsbehoefte, zal menigeen die oorspronkelijk uit een heel andere hoek komt in de preken van De Groot iets onderkennen van hetgeen juist deze tijd vraagt, hij zal er het objectieve, het

²¹ Hand. 5: 36-37.

²² Jer. 8: 9.

²³ Ex. 7: 11-12.

zakelijke, het karaktervolle, de eenvoud, de onmiddellijkheid, en – wat het wezenlijke is – de schriftuurlijke structuur van onderkennen en erkennen. In ieder geval is hier, naar onze vaste overtuiging, een en ander te leren. Deze preken hebben overzomerd en overwinterd in dit goede land, om nu misschien ontdekt te worden als echte spijs en als belegen wijn. En als ze ontdekt worden, dan zullen ze ook erkend worden als “modern”, en men zal begrijpen hoe ze destijds door vele kerkelijke lieden als de producten van een zonderling zijn ontvangen. Maar, neem en lees, gij dorps- of stadsmens die uw deel zocht, de troost voor uw arbeid onder de zon, die in het donker lot gevangen zijt, en doodmoe van alle bleke betogen, en ook achterdochtig tegen de theologie, die er inderdaad zo licht toe neigt het feitelijke van het mensenleven te verdoezelen en het zakelijke van de evangelieboodschap te doen verdampen in begrip en dicht, in dichtende begripsmatigheid: neem en lees, gij wie het vroeger vertrouwde leven zo vreemd werd, opdat het vroeger zo vreemde Evangelie u met zijn trouwe ogen aanziet. En ge zult tot uw verwondering merken hoezeer hier geluisterd is naar de vermaning, vervat in de woorden van een jong dichter:

... een droom, een daad, een dwaasheid
dwaalt door de diepte en *durft het denken niet voorbij*;
Laat vrij! zijn vaart is een verlossend wapen!²⁴

Hoe zijn wij tot deze uitgave gekomen? Ds. De Groot gaf van 1902-1919 een eigen periodiek uit, *Ons Zondagsblad*. In de eerste jaren schreven er ook nog wel eens andere mannen in, maar al spoedig werd het door hem alleen gevuld. Het bevatte iedere week als hoofdschotel zonder uitzondering een preek, volledig en kort, gevolgd door ‘nastukjes’, meest beschouwingen van praktikale aard, waarin een diepe wijsheid zich paarde aan een ontembare humor, velen tot vermaak, velen tot ergernis, weinigen tot lering. Een schat van schriftverklaring en ‘praktische theologie’ ligt in die stapel jaargangen vergaderd, en behalve misschien een enkele trouwe abonnee van vroeger, die een deel van de nummers bewaard heeft, kijkt niemand er meer naar om. Dat vonden wij jammer. Het schijnt misschien weinig passend dat iemand van zoveel jeugdiger leeftijd zich aandient als inleider en meer of min ook keurmeester en schifter van dit eerbiedwaardig werk, maar de prediker zelf, die nu diep in de zestig is, kwam er zelf niet toe iets te verzamelen voor het tegenwoordige geslacht, hij had er, al te bescheiden en misschien ook een beetje moe, niet veel fiducia in. En zo is het gekomen dat anderen hem moesten dringen en bewegen zijn toestemming te geven voor een uitgave als deze. Dat hij mij uitkoos voor deze arbeid reken ik mij tot een hoge eer. Indertijd heeft een grote, trouwe gemeente, over het gehele vaderland verspreid, deze bladen wekelijks verwelkomd. Wij willen eens zien of er voor hen niet een dergelijk welkom opnieuw bereid is. Ik wil met deze uitgave helemaal niet zeggen: zo goed wordt er nergens gepreikt, dat weet ik niet. De ontmoeting met deze totaal verwaarloosde schatten van de dominee van Voorst wekt bij mij eerder de gedachte: wie weet wat er voor prachtigs gebeurt op de onaanzienlijke dorpen van ons vaderland door mannen die nimmer genoemd worden en die menig beroemde in schriftgetrouwheid, in diepgang, in vormkracht, in zakelijkheid overtreffen? Er zou nog veel en velerlei te zeggen zijn, want als ik me niet vergis

²⁴ Uit ‘De Vliegende Hollander’ van Martinus Nijhoff (1930).

grijpen deze bladen, in alle eenvoud en onbedoeld, als van terzijde aanwandelende, mede in in de theologische bezinning van de laatste tien jaar. Maar wij laten dit ter ontdekking gaarne over aan degenen die ten dezen de kaart van het land kennen. Voor één ding wil ik echter niet nalaten te waarschuwen, namelijk voor een voorbarig verwijt van eenzijdigheid. De eenzijdigheid is namelijk een noodzakelijke keerzij van de tekstgetrouwheid, zij is ook het tegendeel van eentonigheid, zij is vol heimelijke dialectiek, zij voelt echter juist daarom niets voor “doorengelopen kleuren”. Voor meer dan twintig jaren schreef ds. De Groot eens: “Ben ik weer schrikbarend eenzijdig geweest? Daar ben ik blij om. Ik heb langzamerhand geleerd: wil men één zijde van enige waarheid doen ingang vinden, dan moet men bij die éne zijde blijven staan, alsof er heel geen andere was. Een volgende keer neemt men dan de andere zijde en doet daarmee precies eender. Die verfoeilijke objectiviteit, die miserabele alzijdigheid, is het onmogelijkste ding dat ik ken. Het is onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad.²⁵ Het slaat eerst de boel aan stukken, daarna lijmt en kramt het alles weer bij elkaar.” “De beste preken zijn de eenzijdige. De vervelendste zijn de alzijdige, die enig ding zó van alle kanten bekijken dat het bezwijkt onder de eindeloze operatie.” En opdat wij ten overvloede nog eens gelegenheid krijgen om onze verwijten recht te toetsen of op tijd in te slikken, worde ons herinnerd hoe deze “eenzijdigheid” niets te maken heeft met de eenzijdigheid van een standpunt, bedenken wij hoe levend en bewogen, hoe veelzijdig deze man zijn éne werk heeft gedaan, hoe weinig hij lijkt op een partijman, een *Prinzipienreiter*, een kampioen of supporter voor een richting die op menselijke wijze a priori verzekerd is en zich voor verzekerd houdt. “Veelzijdig is de waarheid Gods, en eenzijdig is de arme mens van nature. Rampzalig de theoloog die van stonden aan klaar was en nooit veranderde. Hij leeft niet, en zijn theologie leeft niet. Zijn kostvrouw is de eenzame weduwe Hardestaak geboren Mummie. Hij is bij H.Ed. onderdak gebracht onder het dak, en zijn uitzicht is dakzicht – wel bekomme het u, weleerwaarde, zeergeleerde heer – en uw gemeente.”

De keuze uit deze honderden preken was moeilijk, vele behoorden tot vervolgstoffen, bijvoorbeeld over het leven van Elia, over Esther, over de Catechismus, en konden daaruit niet wel losgemaakt worden. Andere waren in hun ‘toepassing’ zozeer doorspekt met toespelingen op concrete voorvallen dat ze voor ons doel ondienstig bleken. Ten slotte hebben wij deze (helaas zeer beperkte) bloemlezing gemaakt. De inleidingen zijn meest weggelaten, overigens is er in de tekst niets veranderd, preken uit heel verschillende tijden staan – met opzet – door elkaar. De volgorde poogt een climax aan *De vrolijke wetenschap* te geven, ingesloten aan begin en eind door een zeer vroege en een zeer late preek beide over Psalm 150. Gelijk de titel van het boek zijn ook de afzonderlijke titels door mij toegevoegd. En hiermee zenden wij dit boek het vaderland in, opdat het met zijn eenzijdigheden, heenwijzende naar de veelkleurige wijsheid Gods, velen goed moge bekomen, tot sterking van hun geloof, tot verdieping van hun kennis, tot hun bevrijding uit menselijke, al te menselijke banden.

²⁵ *Heidelbergse Catechismus*, Zondag 3, vraag 8.

Ds H.J. de Groot: *Schaap en bok in één hok! Keur uit de pastorale schetsen van ds H.J. de Groot, gekozen en ingeleid door dr K.H. Miskotte. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland z.j. (1938).*

‘De verhalen van ds de Groot – Ter inleiding’, 5-11.

Na de prekenbundel *De Vrolijke Wetenschap* verschijnt er nu een bundel schetsen uit het pastorale leven.

Dominus De Groot²⁶ is altijd stil en trouw op zijn plaats, in zijn ambt gebleven, hij heeft niet gegrepen naar dingen die hem te hoog en te wonderbaar waren, hij werd geen heerschappij maar bleef een knecht en, omdat zijn prediking steunde op de "vrolijke wetenschap" van het volbrachte Werk Christi, werd hij almeer een dienaar van de gemeente ook in déze zin dat hij een volvaardig medewerker werd aan haar blijdschap. De Vreugde te belijden als het geheime, weliswaar zeer verborgene maar toch zeer werkzame wezen van het leven dat God ons geeft en hergeeft – ik geloof dat er geen hoger functie is dan deze en ik geloof dat zij door ds. De Groot is "bekleed" als door weinigen. In *Ons Zondagsblad*, het eigen en eigengereide orgaan van een bepaalde pastorie, verschenen de jaren door, behalve als hoofdstuk: een preek, de "nastukjes": guitige beschouwingen, verhalen, onmogelijke, maar heuse belevenissen, anekdoten. Dat was een fris dessert.

En zo ging in elk nummer de stijl van vertellen dóór, immers preken is voor De Groot ten slotte ook niet anders dan vertellen van de feiten: exegetisch, uitleggend, ontvouwend vertellen van hetgeen er van-God-uit in deze onze, onvergelijkelijk harde en onvergelijkelijk gezegende wereld geschied is. De anekdote is inderdaad heel iets anders dan de preek, want zij handelt over hetgeen van-de-méns-uit geschiedt, niet eens, maar altijd weer, telkens anders, telkens hetzelfde. Vertellen is vertellen, maar het "onderwerp": de mens of God, dat verschilt als eeuwige dag en gedurige nacht. Overigens mag een dominee blij zijn als hij altijd iets te vertellen heeft, van hier en daar, van God en mens.

De *anekdote* omschrijft de consequentie van het menselijke, opgevangen in een kortstondige situatie, zonder dat deze in een bredere samenhang van verleden en toekomst wordt gesteld. De anekdote is geen kunstwerk, maar een foto. Het is een momentopname, waarbij een enkele keer het hoogmoment, doch doorgaans het laagmoment van de menselijke natuur op heterdaad betrapt wordt als contrastmatige spiegeling van de goddelijke bedoeling. Zulke anekdotische momenten komen ook in de Schrift voor, met name in de historische boeken van het Oude Testament, die door de synagoge terecht onder de "profeten" worden gerekend. Ik denk bijvoorbeeld aan het verhaal van Saul bij de waarzegster, het medium te Endor.²⁷ Trek voor trek staat daar een contrastmatige spiegeling van de goddelijke orde uitgetekend – en zo eet Saul het brood en het wordt "*mazzoht*" genoemd, met de naam dus van de sacramentele spijs van het Pascha, hoewel (of omdat) dit hele doen in Endor een demonisch tegenbeeld is van de bondsmaaltijd en van de israëlitische godsvrucht. Welnu, wie vrijuit over de vrome mensen vertelt, die komt welhaast onvermijdelijk tot de ontdekking – niet bij uitzondering helaas en niet alleen aan de zelfkant van de godsdienstige samenleving – van zulke groteske "*Verzerrung*" van het heilige. En het vertolken van die ontdekking hoort ongetwijfeld mede tot de bediening van het "profetisch" ambt.

²⁶ Over De Groot, zie voetnoot 11.

²⁷ 1 Sam. 28.

Het is daarom niet onmogelijk dat de anekdote juist in de hand van de christen een satirisch karakter krijgt en de vorm aanneemt van een dodelijk wapen. De haat jegens de knoeiers is de keerzijde van de liefde voor de meester, de haat jegens het farizees onkruid, dat niet vergaat zolang de wereld staat, vloeit onmiddellijk voort uit de liefde voor het evangelie van de vrije Genade. Wanneer de in liefde ontbrande mens beklemd raakt te midden van een omgeving waarin al zijn betuigen en betogen wordt ontkracht door een gemoedelijkheid die, slaperig of geslepen, het alles ten haren beste weet uit te leggen, dan blijft hem vaak, om die ban te breken, niets anders over dan het desperate wapen van de satire. “Strömen der Zärtlichkeit sind es, die die Mühlen seines Hasses treiben” (Polgar)²⁸. Eerlijk gezegd heeft het me op het eerste gezicht verwonderd dat deze schetsen van ds. De Groot niet veel meer satirieke trekken vertonen.

Ter verklaring kan niet alleen dienen de schifting die in de overvloed van stof werd toegepast noch ook enkel dit dat de milde toon van de ouderdom de overhand zou hebben verkregen over de scherpere uitingen van de vergane jeugd, maar veeleer zou ik geneigd zijn een theologische grond te vermoeden. Want, nietwaar, het inzicht dat het Evangelie éérder geopenbaard is dan de Wet, heeft vele consequenties, die eerst gaandeweg worden aanvaard. Telkens blijkt er een heel leven nodig om te leren in de praktijk van ons oordelen, ons opvoeden en ons onderwijzen niet af te wijken van hetgeen wij verkondigen. Naarmate wij dit leren, wordt het voor ons de vraag én of een tragische levensvisie een christelijke mogelijkheid is en óók of een satirisch aanspreken van de rebellie van de mensen een pastorale mogelijkheid is. Ik vermoed dat de pastor De Groot veel in zijn laadje en ik weet dat hij veel in zijn blaadje heeft laten rusten, omdat het als voertuig van het Evangelie en van de Wet-van-het-evangelie hem minder dienstig scheen dan in zijn jonge jaren, toen hij er zo heerlijk van leer kon trekken. Maar “de Zoon des mensen is niet gekomen om der mensen zielen te verderven, maar om te behouden”²⁹ – en het pastoraat heeft de weerschijn van deze Komst uit te stralen. Te zeggen dat het onmogelijk is door de satire te “behouden” zou te veel gezegd zijn, maar te twifelen of het mogelijk is daardoor anderen te behouden en of men zelf haar zó, tot heil van de anderen, kan hanteren, dat is zeker geen overdreven twijfel.

Zo vinden we hier bijeen een groep anekdotische vertelsels, zonder eigenlijke romantiek en met weinig satire, gehouden in een milde, zakelijke toon, gemoedelijk, kinderlijk, levenslustig, een tikje ondeugend hier, een weinig bitter daar, maar altijd, hoe scherp belicht, ménselijke momentopnamen van mensen, gelovige belichting van geloof en ongeloof, zoals zij dooréén liggen in de menselijke natuur. Al deze kinderen en kostgangers van God, deze vernederden en beledigden, deze vrome deugnieten, brave neutralen, Enakskinderen en lilliputters, met boze tongen en grote monden, met tedere tenen en keiharde hersens, met lang bevroren en pas ontdooide harten, worden in de ruimte van de kerk gezet, onder de hemel van Gods glimlach. Want de kerk en de kerkelijke verkondiging is een *publiek feit*, dat strikt genomen niemand kan laten gelden als 100% buitenstaander, gelijk ook de vleeswording en de opstanding van Christus onmogelijk recht kunnen geloofd en beleden worden wanneer men aan de mening vasthoudt dat de wereld daardoor objectief onveranderd is en alleen gewijzigd zou wezen voor zover er subjectief bekeerde mensen zijn. In deze bedeling staan schaap en bok in één hok. Intussen, dit is wel duidelijk,

²⁸ Waarschijnlijk de Oostenrijks-joodse essayist Alfred Polgar (1873-1955), van wie Miskotte drie boeken in zijn bibliotheek had.

²⁹ Luk. 9: 56.

als pastor hieraan vast te houden zal moeilijker zijn dan als gewoon gemeentelid. Het oprechte pastoraat blijkt zó weinig een echte pastorale, met welke idyllische dromen wij het ook hebben omgeven en aan welke illusies dienaangaande wij ook nu nog wellicht voortspinnen, dat de eigenlijke "vernederde en beledigde" welhaast steeds de dominee is, de herder van de schapen, de wrijfpaal van de bokken.

Wanneer het u gaat als mij, dan zult u bij de lezing van deze bladen opnieuw of voor het eerst schrikken over de donkere zijden van het presbyteriale stelsel, 20, 30 jaar geleden aan de dag getreden (en is het nu zo héél veel anders geworden?), over de verharding en verwrongenheid van wat voor ernst, geloof en gereformeerd belijden gehouden wordt bij officiële en officieuze "opzieners" in vele gemeenten van ons vaderland, over de wijze waarop een dienaar van het Evangelie slag op slag ten spot staat – hun snarenspeel de ganse dag³⁰ – niet alleen en niet allereerst om zijn feitelijk tekort, maar juist om de uitnemende en halsstarrig miskende gave die in hem is. Daaronder niet zwaarmoedig te worden, is een hele arbeid-der-ziel. En als de mens reeds van nature tot "*Schwermut*" neigt – de zwaarmoedige heeft immers een uiterst fijn gevoel voor kwaliteit en kwaliteitsverschil, en hij juist kan reeds van nature niet hard zijn en evenmin vluchten, zodat hij gevaar loopt een horige van de onmondigen te worden – dan kan men gerust zeggen dat het een wonder is als zulk een mensenkind niet onder het gewicht van zijn herdersstaf of die van zijn bisschoppen bezwijkt. Er zal niets minder nodig zijn dan een gestadig geborgen zijn bij de Heer van de kerk, die hem weerloos uitgezonden heeft naar een vreemde verte, terwijl Hij hem evenwel dichtbij zich houdt en eigenhandig hanteert.

Moed tot eenzaamheid, hoe schoon en noodzakelijk, volstaat niet, men zal zich – bij tijden in vervoerde zekerheid – moeten voelen als een van de sterren die de Zoon heeft in Zijn rechterhand (Openb. 1: 20), die met hun vast licht schijnen dwars door de mist en de kwade lucht van de "werkelijke" gemeente, gelijk zij ons verschijnt. Meteen zal zulk een mens dan weten dat, gelijk zijn ster zijn blijkbaar verborgen kan zijn voor zijn volkje, voor hém ook verhuld kan zijn wat eveneens in Christus waar is, namelijk dat de gemeente een van de kandelaars is waartussen de Heer zelf schrijdt³¹ en waardoor Hij zichzelf verheerlijkt. Kan hij - ondanks alles – de gemeente niet zien als een kandelaar, dan kan hij nog veel minder zichzelf zien als – ondanks zichzelf – een ster.

Is de lezer geneigd zich te verwonderen zo weinig van de diepe gevoelens die hier worden ondersteld, met zoveel woorden te vinden uitgedrukt in de volgende bladen, zo moge hij zich niet vergissen en het eenvoudige voor het simpele aanzien, het klare voor het vlakke, het wel getrooste voor het gemoedelijke, het kinderlijke voor het oubollige. De eerbied voor het gegevene is hier allerminst een aanvaarden van het bestaande als zodanig, het ernstig nemen van het kleine is niet hetzelfde als het wijken voor het kleinzielige, de lijdzaamheid van de ziel iets anders dan een zielig geduld hebben met de mensen. Hier wordt slag geleverd, o zeker menselijk, vaak al te menselijk, hier worden soms charges uitgevoerd met de blanke sabel, en ongetwijfeld niet zonder een zeker bedenkelijk gretig behagen te mogen zien hoe de triviale tirannen tuimelen. Het eigenlijke nochtans, de ware drijfveer en geestdrift – de *dienst aan* het vrijmachtige Woord – blijft onder dit alles zeer verborgen. Uit de aard van de zaak en door het menselijk gebrek van de strijder, maar bovendien opzettelijk. Alleen vanuit een medeweten, en mede deelhebben aan de "vrolijke

³⁰ Klg. 3: 14.

³¹ Naar Opb. 2: 1.

wetenschap” kan een ander hier het wezenlijke zien, zó zien dat hij iets ontdekt van hetgeen bedoeld moet zijn met die vervoerde oproep (Ps. 45): “Gord, gord, o held, uw zwaard aan uw zijde, vertoon uw glans, vertoon uw majesteit, rijd zegerijk in uwe heerlijkheid, op 't zuivre woord der waarheid... uw pijlen, fel van uwen boog gedreven, zijn scherp, zij dringen diep in 's vijands wreevlig hart... de rijksstaf, die uw hoge majesteit in 't Godsrijk zwaait, heerst met rechtmatigheid.”

Maar, zoals gezegd, het is verborgen, voor velen misschien definitief verborgen. Ook reeds dáárom omdat waar de menselijke satire bedwongen wordt, een ruimte wordt vrijgelaten (in het gebeuren en tussen de regels) voor een zege waarvan het waarlijk heten mag dat zij “onrechtvaardig en zachtmoedig” wordt behaald. Want hier wordt die ongewone kunst beoefend: ongewoon te zijn in gewone schijn. En wanneer een of andere verfijnde, verwende geest niets anders zien kan dan het gewone, dan ziet hij toch misschien bij ogenblikken een en ander dat de moeite waard is: de kerk op haar smalst overwelfd door de Kerk met de wijdsheid van haar verkondiging.

Het is niet toevallig dat de anekdote, de foto, de flitsende opname van het laagmoment, zo vaak in de lijst past van een door deze of gene beslissende *kerkgang*, het zou ons niet aandoen als stijlloos wanneer de weerstrevige stemmen van het vrome vlees nog vaker dan hier geschiedt zouden worden verslonden in de triomfante rust van een koraalzang.

Het is evenmin toevallig dat wij de fouten die wij in het pastoraal beleid zelf mochten aantreffen, zonder ze goed te praten, voelen als goedge maakt, niet door de dominee zélf, o nee! maar door Een die hem, ondanks zijn verkeerdheden, heeft onderhouden in zijn oprechtheid. De gemeente is zo zo, en de “engel” van de gemeente is zo zo. En ook waar hij gelijk heeft, is dit gelijk niet ident met het goddelijk Gelijk, maar slechts een téken daarvan. Dat evenwel te denken geeft, omdat het verwijst naar hetgeen alle graadverschil van menselijke dwaasheid over en weer betrekkelijk maakt en als het ware tussen haakjes plaatst.

“Onder alle dwaasheid loopt een klein tikkeltje wijsheid mee door” (p. 105). Ja, en dat tikkeltje ontspringt aan het wonder van de vergeving van de zonden. Deze in-droeve en belachelijke wereld van ons, ook dit kerkelijke leven van ons – “het is niet anders”. En als het toch een ietsje anders wordt, dan komt dat vóórt uit het geloof dat het van God uit inderdaad reeds nú anders is dan wij kunnen zien of voelen. Want alles is anders in Hem die de goddeloze rechtvaardigt. Dan houdt men zijn handen af van elke verfraaiing van de werkelijkheid en wordt toch niet verbitterd, hoewel de wortel van de bitterheid telkens zich opstoot door de grond van de ziel. Men staat in de toorn hoog opgericht, maar de zon gaat niet onder over de toornigheid, over de walm die rondom de vlam van de menselijke verontwaardiging altijd mede zich verheft. En een mens leert lachen, niet honend, niet zelfgenoegzaam, niet “geestelijk”, maar gewoon, zoals ieder lacht en toch anders, kinderlijk en zakelijk, zonnig en zomers. En allicht wil men anderen ook in die lach laten delen en dan komt de bekentenis als vanzelf en zo eenvoudig: “Ik kan niet ontkennen, dat het mij ook, en gedurig, een glimlach op de lippen heeft gebracht” (p. 53). En elders (p. 180): “op datzelfde ogenblik had, voor zoveel mij betreft, gerust de oordeelsdag mogen aanbreken, wij waren juist in die geestesfeer die het Doopsformulier noemt: “zonder verschrikken voor God verschijnen”. Eenvoud! Eenvoud!

Wij wagen ons niet aan een vergelijking met hetgeen onze letteren hebben opgeleverd in dit genre: pastorale schetsen. Van Koetsveld, Ulfers, Heynes en anderen zouden hier te noemen zijn, tot Vader Buytendijk toe. Wat in deze bundel ons voorgezet en geboden wordt, is in

zekere zin minder en toch, zo schijnt ons, in een ander opzicht: méér. Het eerste is opvallend, het tweede is verhuld, bijna incognito. En ik heb gedacht dat het waarschijnlijk gelegen is in het zelfbedwang van de satiricus, in de overwinning op een bepaalde aanvechting die de anderen zó niet hebben gekend. Want wat is er met haar gebeurd en waar is zij gebleven, tot welke staat van het leven is zij overgegaan, deze aanvechting?, waarvan het toch weleer heette: "Men zegge mij niet, dat ik overdrijf; ik teken naar het leven, terwijl mij de pen in de hand beeft en ik nog de pijn voel van deze ontzaglijke aanvechting, waarvan ik niet weet of zij wel ooit geheel uitslijten zal uit mijn ziel, mijn vlees en gebeente". Dus ja, het leven gaat ánders, ook de ziel, en dus: waar is de aanvechting gebleven? Ziet, de sporen van haar overwinning staan tussen de regels! Zij is uitgewist, maar de kentekenen van haar uitwissing zijn niet uitgewist. Hoort gij de toon van weemoed niet achter en om de kinderlijke lach? Is het niet of de damp van de toornigheid bij het ondergaan van de zon recht optrekt, rustig als rook van de schouw in een windstille avond?

J. Dronkers: *Toeschouwers ingerukt!* Nijkerk: G.F. Callenbach NV 1939.

'Ter Inleiding' van K.H. Miskotte, 5-9.

De schrijver van deze overdenkingen is mij niet bekend³², zelfs niet van aangezicht, zelfs niet door correspondentie: het verzoek van de uitgever hem bij het Nederlands publiek in te leiden, heb ik gaarne aanvaard enkel op grond van de indruk die het mij voorgelegde manuscript bij mij wist teweeg te brengen. Daarbij komt dat er naar mijn ervaring tegenwoordig weer vraag is naar goede meditaties.

Welnu, ik geloof dat men in dit kleine boek goede meditaties vindt, overdenkingen die ons helpen het Woord van God en de wereld met elkander te confronteren, die ons brengen kunnen aan de grens waar de wereld, die wijzelf zijn, geroepen wordt zich te buigen voor en zich te verheugen over het éne, onvergelykelijke Gericht en de éne, onvergelykelijke Genade. Want deze stukken hebben de rechte ernst, een eigenaardige ernst, waarin de mens zowel de wereldverovering voor Koning Jezus als de wereldvlucht in de binnenkamer van ziels-innigheid hartgrondig heeft afgeleerd, waarin hij zowel het grimmig godsdienstig streven als het wereldgelijkvormig rusten in de "voorwerpelijkheid" van het Verbond achter zich heeft gelaten. Hij ontstaat als de mens is gegaan "voorbij de wegen", in het wegenloze gebied waar de menspaden doodlopen, als de mens de wereld niet meer verklaren kan en daarom als hoge gunst enkel vraagt de aalmoes van het "teken". "Geef mij een teken en wijs mij de weg" – "zo verzucht ons hart, als elke buidel is doorboord en alle hoop is afgespeurd".

Er is geen einde,
er is geen begin.
Er is in de wereld
geen slot of zin,
Jezus, Maria,
zijn ver, zijn ver,

³² J. Dronkers was een pseudoniem van J. (Jacob/Jaap) van de Guchte (1905-1992). Van de Guchte was van 1931 tot 1939 gereformeerd predikant in Veere. Hij ging in 1939 met emeritaat, maar hervatte zijn predikantsambt na de oorlog, aanvankelijk bij de afdeling Bussum van de Nederlandse Protestantenvbond (NPB) en daarna als remonstrants predikant te Gouda, Den Haag, Oosterbeek, Wageningen en Nijmegen. Miskotte noteert in zijn dagboek op 14 november 1939: "Boek Van de[r] Guchte, onder pseudoniem van A. [moet zijn: J.] Dronkers, titel *Toeschouwers ingerukt!*, werd mij plotseling toegezonden. Mijn eigen inleiding herken ik niet, zo snel is die blijkbaar geschreven. Deze Van de[r] Guchte is een goed kenner van Dooyeweerd's wijsbegeerte, maar deze meditaties zijn rigoureu-existentieel" (VW 5C, 780). Toen hij het boek ontving, wist Miskotte dus wel wie er achter het pseudoniem schuilging, maar in zijn 'Ter Inleiding' zegt hij de schrijver niet te kennen. Van de Guchte was in zijn Zeeuwse jaren zielsverwant met de christelijke schrijver Martien Beversluis, die vanaf zomer 1940 lid was van de NSB, in de eerste jaren van de oorlog actief was als 'lector' (= censor) en in de laatste oorlogsjaren waarnemend burgemeester was van Veere en Vrouwenpolder. Dat kon Miskotte in 1939 waarschijnlijk niet voorzien. In het boek van Dronkers figureren enkele gedichten van Beversluis. Uit onderzoek van historicus Lo van Driel in het archief van uitgeverij Callenbach voor zijn boek *Cultuur wordt Cultuur: culturele collaboratie in Zeeland* (2018) blijkt dat het boek van Dronkers bij Callenbach kon worden uitgegeven mits Miskotte een 'ten geleide' zou schrijven. In ditzelfde boek (180-182) wordt gesuggereerd dat het plotselinge 'emeritaat' van Van de Guchte in 1938 te maken zou kunnen hebben met een affaire in de relationele sfeer: "Van de Guchte verliet overigens vrij plotseling vrouw en kinderen in Veere." Het zou dan zijn gegaan om een liaison met de kunstenares Jemmy van Hoboken (1900-1962).

God is een duistere
onzichtbare ster.
Een ding en een dier,
heeft een draaglijker lot,
De herbergen zingen:
geen God, geen gebod.

Wie “op christelijk erf” deze klacht – want het is een klacht, allesbehalve een vrijheidskreet – niet vreemd is, die verstaat iets van de nieuwe, nuchtere ernst, van de zorg, van de bede: doe een teken mij ten goede.³³ Maar dat is niet slechts het nieuwe begin van de rechte ernst, het is niet een inzet die men na korte tijd achter zich laat, het is veeleer het grondmotief, de donkere ondertoon van menselijke onzekerheid, waartegen de heldere stem van Gods gelofte en Gods gebod zich verheft als troost en leiding.

Dit is het gezonde van deze ernst dat zij zózeer krank is van leed en verlegenheden. Daarom blijkt hij ook ontstaan minder uit een persoonlijk deficit dan wel uit een inzicht in de “deplorabele toestand” van onze samenleving. En juist daarom is het besef van de afhankelijkheid hier ook nergens lijdelijkheid geworden. Onderworpen is het hart en onder het beslag niet van de soevereiniteit van God in het algemeen, maar van de soevereiniteit van Gods *Woord*, van Christus, die met stilte en storm, met aanklacht en vergiffenis klopt aan de deur van onze existentie, op ons hart. “Hij, de altijd-gevende en bewegende, wij, de ontvangenden en de wedergeevenden. En dan de strijd in! De strijd tegen onze onheiligheid en voor de grote broederschap van de kinderen Gods in deze arme wereld.”

Deze ernst, die wij ook zakelijke ernst zouden kunnen noemen, voegt zich – en dat is verklaarbaar – gaarne in de gang van het kerkelijke jaar, laat zich vormen door de sprake van de christelijke feesten, door de getuigenis van de heilsfeiten. En wanneer ge u in deze Kerst- en Paas- en Pinkstermeditaties verdiept, zult ge steeds de rustige afkeer van de vrome romantiek vinden. Het is de zorgelijkheid van onze menselijke positie, het is de bedreiging van recht en leven en adem en alle dingen, het is – laten we rustig zeggen, zonder wrevel – de banaliteit van ons bestaan waarmee de vleesgeworden Liefde van God te doen heeft.

Deze blijft trouw, in en door die trouw is er het Rijk, dat staat tegenover onze rijken, die alle ontstaan zijn uit de vlucht uit de romantiek, hetzij het de avontuurlijke rijken van Mammon, hetzij de christelijke rijkjes van nederigheid, rechtschapenheid, innerlijke vroomheid en uiterlijke braafheid zijn waarin wij heersen.

Het is er intussen verre van dat de “heerlijkheid van het ordinaire” (Gunning)³⁴ zou worden gekoesterd, en het verborgen Godsrijk toch nog op de wijze van een piëtistisch anti-piëtisme zou worden gesteld, boven de wereld, naast het leven, terzijde van de dagelijkse nood.

Kenmerkend voor de gehele toonaard van deze bundel zijn de stukken ‘Christus en onze arbeid’, ‘Ons dagelijks brood’, ‘de Klacht van de arbeid’, ‘de Klacht over gemeenschap’. Wat daar gezegd wordt of liever dat waarheen verwezen wordt, verdraagt geen voorbijgangers en geen toeschouwers.

³³ Eerste regel van Ps. 86: 9 psalmberijming 1773.

³⁴ Titel van een brochure van J.H. Gunning jr. uit 1875.

Jezus leerde de scharen “vanuit het schip”. Het schip was zijn kansel en dat leert ons weliswaar niet dat boerderij, winkel, kantoor gelijkelijk plaatsen van verkondiging en leiding zijn, maar wel dat ze alle even ongeschikt of geschikt blijken waar het God belieft zich in de banaliteit van ons werk neer te laten en de mens bekwaamd wordt Hem niet in de weg te staan, hetzij met zijn kracht, hetzij met zijn zwakheid, want ook dit laatste is mogelijk, zodra wij onze zwakheid gaan dramatiseren en belangrijk gaan vinden.

Natuurlijk moeten deze inzichten, deze eigenaardige ernst, deze vertolking van Gods Woord de schrijver in conflict brengen met de kerkelijke overheid, met de vigerende prediking, met de ongeschreven christelijke adat, met de smaak van alle gerusten in Zion en met het levensgevoel van alle geweldige jagers in de nieuwe christelijke bewegingen, met de Veluwe lijdelijkheid en met de Amerikaniserende activiteit, vooral met die zelfgenoegzame christenheid, die beide weet te verenigen tot één onuitsprekelijk wezen: valse lijdelijkheid en valse ijver. Daartegenover verschijnt de zeer rustige, bezonnen schrijver als een revolutionair. “Vandaar ook het verschijnsel, dat de ongehoorzamen zich altijd erg op hun gemak voelen bij de zogenaamde zware broeders”, zegt de schrijver zelf. Botsing is onvermijdelijk. Niet vanwege een libertijnse neiging, maar vanwege een vrijheid die gebonden is aan de vrijmachtige openbaring en die dus de casuïstiek met achterdocht moet bezien. Ik weet niet of dit reeds gebeurd is. Zo niet, dan zal het nog komen, prompt en precies. Want hier zou elke vrede op een vergissing berusten. Hij ziet de vijanden van de ernst:

Zij hadden in hun leer U opgevangen,
En als een spiegel voor zich opgehangen,
Daar zagen zij hun eigen aangezicht,
En meenden dat Gij waart naar hun verlangen.

Ruim en beslist gaat onderwijs zijn verkondiging voort, vrij en gebonden in de macht van het Woord. Zonder eenzijdigheid, zonder kunstmatige synthesen. In blijde verantwoordelijkheid. In een taal die simpel schijnt, maar die nooit zonder innerlijke spanning is en die hier en daar bijzonderlijk indringend is (bijvoorbeeld: “God doet het verwijt door de gewetens wandelen. Hij treft met de herderlijke slingersteen der beproeving, tot wederkeer”).

Wij voor ons zijn overtuigd dat deze overdenkingen voor velen die kopschuw geworden zijn tegenover de uitlopers van het humanisme, zowel als tegen de epigonen van de reformatie, tot troost en bemoediging kunnen zijn.

De opening van de Schriften weert alle mensenvrees. De ernst van het geloof sluit alle krampachtigheid uit.

Het was ons een eer dit bescheiden boek bij u in te leiden en aan te bevelen.

K.H. MISKOTTE

Dr J. Koopmans: *Laatste postille – uit het nagelaten werk gekozen en ingeleid door Dr K.H. Miskotte*. Nijkerk: G.F. Callenbach N.V. 1947.

‘Ter inleiding’ van K.H.M., 5-10.

Toen Dr Jan Koopmans³⁵, 24 maart 1945, aan de vooravond van de zondag stierf, beseften wij gedurende de uren van die zondag, in de kerk en thuis, wel scherp hoeveel wij als gemeente in hem verloren hadden. Wij konden ons onmogelijk troosten met de gedachte dat hij het eigenlijke wat hij te geven had onder ons ook inderdaad gegeven had – integendeel, hij ging juist een nieuwe periode van grotere rijpheid binnen. En onwillekeurig zagen wij een verband tussen dit leven, dat gestempeld was door de dienst van het Woord, en dit einde, dat zich door een Duitse, niet bewust voor hem bedoelde kogel voltrok.³⁶ Zelfs naar menselijke waarneming van samenhang en zinnebeeld was het gebeurde uitgeheven uit de sfeer van het toeval. Hij was misschien de meest beginselvaste tegenstander van het heidens streven van de bezettende macht, stil en gestaag bezig, nergens apert te vinden en overall aanwezig en werkzaam, waar het gold met geestelijke wapenen deze *on*-geest te schaden. Maar nu er een lang jaar en meer sindsdien is verlopen, hebben wij er wel een vermoeden van hoe hij *nu* zou hebben gepreekt en gestreden: het zou *anders* zijn, nu grotendeels tegen de stroom in, en weer, gelijk toen, staande in de lijn van de beste traditie. Het zou echter zeker evenzeer hetzelfde duurzame gehalte vertonen dat stamt uit dat levende en eeuwig blijvende Woord van God, waarvoor geen plaats is op de aarde, voor zover wij, naar onze aard, haar beheren.

Wij voldoen niet alleen aan de vraag van velen, maar bevestigen voor ons deel Koopmans' hoge roeping, wanneer wij een nieuwe Postille uitgeven. Het is *waar* dat wij allen veel te danken hebben aan zijn theologische geschriften, aan zijn boek: *Het oudkerkelijk dogma in de reformatie, bepaaldelijk bij Calvin* (1938), aan zijn kritische reproductie van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1939) en aan belangrijke studies als bijvoorbeeld die over *Het kerkelijk jaar*³⁷, toch tasten wij niet mis wanneer wij menen dat de grootste en meest heilzame invloed is uitgegaan van zijn *Kleine Postille* (1938) en *Nieuwe Postille* (1940). Wij konden naar ons inzien zijn nagedachtenis niet beter eren en tegelijk de kerk en met name de voorgangers niet beter dienen dan door uit zijn nalatenschap die preekschetsen bijeen te zoeken die het onderricht van de genoemde boeken voortzetten.

³⁵ Dr. Jan Koopmans (1905-1945) was hervormd predikant in Elkerzee en 's-Heer Hendrikskinderen. In 1939 werd hij studiesecretaris van de NCSV en vanaf 1941 was hij hervormd predikant in Amsterdam en collega van Miskotte. Koopmans gold als een scherpzinnige en veelbelovende theoloog. Hij was zeer actief in het verzet tegen de Duitse bezetter, o.a. in de Lunterse Kring, en schreef illegale brochures. Over zijn leven zie C.C. den Hertog en G.W. Neven: *Jan Koopmans (1905-1945) – Theoloog bij de tijd*. Kampen: Kok/Ten Have 2008. Over zijn werk zie o.a. de dissertatie van C.C. den Hertog: *Het spreken van de kerk in de theologie van dr. J. Koopmans*. Utrecht: Kok Boekencentrum 2018.

³⁶ Koopmans werd, staand voor zijn raam kijkend naar een represaille-executie op het Weteringplantsoen in Amsterdam, getroffen door een verdwaalde kogel van het Duitse executiepeloton en stierf twaalf dagen later aan zijn verwondingen.

³⁷ Verschenen als brochure en in *Onder Eigen Vaandel* 1941, postuum opgenomen in de door ds. K.H. Kroon bezorgde bundel *Onder het Woord* (1949).

Zo verschijnt dan hier de *Laatste Postille*, want wij wilden wel graag ook in de vorm zo nauw mogelijk aansluiten bij het vroeger gebodene, om zo te komen tot een trilogie waarin één orde en stijl heerst, gedragen door dezelfde didactische bedoeling en dezelfde dogmatische gebinten. Het verschil, zo was onze innige wens, zou alleen gelegen zijn in de climax die dit laatste deel vertoont. Het doet ons altijd goed één die wij hebben bewonderd en liefgehad te zien verschijnen op zijn best en bezig zich nieuwe vrienden te verwerven. Maar het meest beweegt ons ten slotte de verwachting dat Koopmans, wat hij tot gezondmaking van de prediking te onzent heeft gedaan, na zijn heengaan nog aanvullen en verdiepen mag.

We zijn intussen wel enige rekenschap schuldig over de wijze waarop we bij de samenstelling van deze bundel zijn te werk gegaan. Nu, Koopmans heeft het ons makkelijk gemaakt. Zijn gewoonte was op de kansel een zwaar cahier mee te nemen waarin de schetsen achtereen stonden uitgeschreven, hoogstens twee bladzijden, zodat zulk een schrift meer dan een jaargang preekmateriaal kan omvatten. Het is alles gepenseeld in een zeer klein, klaar, ontroerend handschrift, dat men slechts eenmaal behoeft te zien om het voorgoed te onthouden. Maar het was geheel voor eigen gebruik, vol aanduidingen en afkortingen, doorregen met saamgetrokken citaten uit *patres* en reformatoren, het geheel klaarblijkelijk niet voor de druk bestemd. Verder waren de schetsen – ook daarin heeft de prediker het ons makkelijk gemaakt – goed gebouwd, met zo grote zekerheid op het papier geworpen dat er nauwelijks doorhalingen voorkomen. Maar uiteraard was het moeilijk een keuze te doen die tegelijk het beste zou bevatten én, naar de aard van een postille, de stof van een jaarkring volledig en gevarieerd zou bieden. Na veel wikken en wegen, passen en meten zijn we tot deze keuze en deze ordening gekomen. Wij hopen daarmee inderdaad een goed beeld gegeven te hebben van Koopmans' kanselwerk in de jaren 1940-1945. Men kan het de schetsen aanzien dat ze geboren zijn uit de algemene zorg schriftuurlijk en actueel te spreken, ook echter uit de bijzondere zorg om tijdens de *bezetting* het schriftuurlijke en het actuele op te voeren tot een maximum van éénheid, geen actualiteit aan de tekst voorbij, en geen tekst die *naast* het actuele apart en wereldvreemd blijft. Reeds de vorm, de homilie, effende daartoe eerder een weg dan de synthetische rede zou hebben gedaan: toch moest deze nog met een bijzondere kuisheid van geest en een sterk beheersen van de emoties gepaard gaan, om deze effen zuiverheid, deze zakelijke verontwaardiging en deze verheven eenvoud te bereiken.

Hierop wordt niets afgedongen door het feit dat er in de prediking ongetwijfeld vaak aanmerkelijk concreter en feller gesproken is dan het geschrevene zou doen vermoeden. Hij, die in het SS-blad *Storm* in 1941 als "aankomend preektijger" werd gehoond en "als procuratiehouder der firma Juda en Co." bedreigd, kon en mocht het risico niet nemen ten dezen in zijn manuscript ook maar bij benadering volledig te zijn. Voor ons heeft dit het grote voordeel dat het meer wezenlijke (daarom nog niet tijdloze) van deze verkondiging onmiddellijk tot ons spreekt, ook nu de kruitdamp van de strijd en de walm van de terreur zijn opgetrokken en verdwenen. Overigens is het hier niet de plaats om ons in biografische details te begeven of momenten van het verzet van de kerk, waarin onze dappere kameraad zulk een grote plaats innam, te beschrijven.

Koopmans heeft door zijn Postillen een voorbeeld gegeven, hij heeft dit ook uitdrukkelijk zo bedoeld. Hij maakte zich bezorgd over de prediking in een kerk in de eredienst waarvan de prediking principieel en feitelijk het centrum was. Honderden hebben de leiding en de zegen van dit stille werk ervaren. Men kan zeggen dat deze kleine boeken meer tot de hervorming van de preek in ons land hebben bijgedragen dan de colleges homiletiek van verschillende hoogleraren tezamen. En – wonderlijk – wanneer men dan zeggen zal waarin het eigenlijk nieuwe gelegen is, dan is het alsof het bijzondere zich verscholen houdt in onschijnbare accenten, in weinig opmerkelijke wendingen en in een totaalopzet die zich nauwelijks onderscheidt van een degelijke doorsneepreek van goed gereformeerden huize. Men voelt wel dadelijk de innige verbintenis met het Bijbels taaleigen, men bespeurt iets van een synthese van de didactische en de pastorale elementen, men verwondert zich soms over het vermogen vanuit de taalkunde te komen tot een scheiding der geesten (bijvoorbeeld als het verschil tussen *ām* en *goj*, van *laos* en *ethnos* wordt toegepast in het verweer tegen het antisemitisme), en, bij ogenblikken, zal welhaast ieder onder de bekoring komen van een hymnische stem, die niets van zijn ingetogenheid behoefde af te leggen om tot deze lofverheffing te komen.

Maar ja, wat is het geheim van deze preken, het geheim dat ook nog in deze schetslijnen doorschemert? Het is zeer goed mogelijk dat velen er niets van bemerken, gelijk ik overtuigd ben dat er ook onder de predikanten zullen zijn die, de Postillen bekijkende, over zeer bijzondere dingen heenlezen. In de hier gebundelde stukken staan aforismen en spreuken en oordelen neergeschreven die moeten treffen (om iets te noemen, over de discipelen in Gethsemane: “zij hebben de kleine troost van het vergeten gevonden, op gevaar af de grote troost van de vergeving te verliezen”). En overall wordt als met nieuwe tongen getuigd van de vergeving van de zonden dat zij de ontsluiting van het leven, van het *hele* leven is, overall wordt ons een nieuw besef als het ware opgedrongen dat in de herhaling van het geopenbaarde woord (ook naar zijn vorm, naar zijn contour en curve, naar zijn “*Worthaftigkeit*”) meer hulp voor het dagelijkse leven vrijkomt dan in het spontane en geniale woord. Er is bijna geen bladzij waar niet een verborgenheid van het bevindelijke leven wordt aangeraakt en in vele passages wordt het leed dat ons als moderne mensen gemeen is vertolkt op een wijze die diep is en streng, verontrustend en mild.

En toch zullen ook deze dingen niet zulk een overvloedige waardering vinden: eenvoudig omdat ons het orgaan voor de ontmoeting met de eenvoud ontbreekt. Een ieder zoekt het zijne, wij keren ons een ieder naar zijn weg, wij handhaven onze richtingen omdat daar, al erkennen wij soms het eenzijdige ervan, ons collectieve bewustzijn, ons boven-ik, ons beter-ik, de ons aanverwante toon en sfeer is. En wanneer er dan eindelijk eens iemand komt die én objectief is én bevindelijk, én katholiek én calvinist is, in wie de bijzondere behoeften en belangen ook van de richtingen in de hervormde kerk samen tot hun recht komen, dan zullen wij, in onze vervallen staat, daar geen verrijking maar een verschraling, geen synthese maar nóg eens een richting in zien, tenzij daarvoor een zekere reclame wordt gemaakt door recensies en andere loftuitingen, op voorwaarde dat die dan ook uit alle hoeken van onze gemeenschap tegelijk komen, in onverdachte eenstemmigheid. Met een zekere schrik ontwaren wij onszelf bezig in deze inleiding met zulk een aanprijzing, maar het is de liefde voor dit werk en de genegenheid voor deze man en het is de spijt hem niet vaker gehoord te

hebben die mij daartoe hebben verleid. Ten slotte moet ieder het recht hebben eigenwijs te blijven en er zijn altijd in elke hoek ook leergierigen.

Dus nee, wij willen hier geen poging ondernemen een waardige karakteristiek te geven, waarin bijvoorbeeld de lichte verschuivingen die door de dialectische theologie in de gangbare orthodoxie zijn aangebracht in deze schetsen zouden worden aangewezen. Nergens zou het lukken zonder subtiele onderzoekingen, die maar afleiden van de hoofdzaak of nieuwe achterdocht wekken in ons kleine land.

Koopmans zelf kon soms hoog zijn, maar het was minder uit “hoogmoed” dan uit verlegenheid. Hij was ook wel somber, maar het was minder uit wanhoop dan van verdriet over het vertoeven van de Wederkomst. Hij was – laat ons nog even over hém mogen spreken en niet zo akelig officieel en irreëel en quasi-vroom, onmiddellijk met “het Woord” uitvaren alsof dat concurrerend staat tegenover de mensen en alsof er over deze mens allang genoeg gezegd is – heb ik altijd gedacht, zeer eenzaam, omdat hij een “engel”, een bode was, in een tijd die, ondanks alle theologische vernieuwing, almeer vervreemdt van het heiligdom en waarin ook de besten zich menen te moeten werpen op de onmiddellijke zegeningen of successen, terwijl onderwijl het grote heimwee in de harten sterft. Er komen mij een paar zinnen te binnen: “wie niet mét de aarde wil vergaan, nadat hij aan de aarde was vastgeraakt, die moet zó daarvan worden bevrijd dat hij geloof heeft aan Gods beloften en zich dáárdoor laten vervreemden” (p. 159). – “Maar wij bidden om goede dagen, zoals die zes waarin de wereld werd geschapen, zoals die éne waarop de Here Jezus opstond uit het graf” (140). – “Ons werk komt nooit af op deze wereld, dat is geen reden om het niet te doen, maar wél een reden om het niet haastig te doen. Het is niet ons, maar Jezus’ werk, lang vóórdát wij met ons leven klaar zijn, slaat het uur van onze dood. En lang vóórdát de gemeente haar weg heeft afgelopen, komt Jezus weder” (186). – “Het surrogaat van het geloof, nl. de religie, kent deze aanvechtingen en angsten niet” (106). – “En wanneer ons, uit de verschrikkingen der menselijke existentie in deze dag, wordt gevraagd: waar is uw God? – dan geldt het oude antwoord: Hij woont op de lofzangen Israëls” (21).

In zeker opzicht kan het begeleidend levensgevoel van deze “engel” en de meer particuliere gesteltenis die het meebrengt ook een kleine schaduw over onze ontvankelijkheid werpen. Doch niet voor lang, want het objectieve gehalte van de boodschap overweegt en roept ons weg uit onszelf. Die boodschap zelf in dit verband nog eens op onze wijze te omschrijven heeft geen zin. Er zijn ándere indicaties van het gewicht van deze prediking, die op een láger vlak liggen en toch veelzeggend en welsprekend zijn. Wat in dit nieuwe boek gezegd wordt over het wezen van het heidendom, over de plaats van het humanisme in Europa, over de strekking van de profetie, over de verleiding van de romantiek, over de zuigkracht van het pessimisme, over de waarde van de vrijheid, over de politiek uit gehoorzaamheid aan Gods gebod, over het wezensverschil tussen visioen en ideaal, bestemming en taak, kerk en cultuur – het ligt vervat in zulke eenvoudige woorden dat men er óf overheen leest óf er beslissend door bepaald wordt. Zo was het trouwens met alles wat Jan Koopmans schreef. Ik heb om dit boek samen te stellen ongeveer vijfhonderd meer of min uitgewerkte schetsen in semiofficiële en -officieuze schriften moeten ontcijferen en deze eenzijdige bezigheid heeft me eigenlijk nooit vermoeid, laat staan verveeld, want de toon blijft zo pril, zo zuiver.

“Er is geen gewonere naam dan Jan” – zo staat er in een preek over Johannes de Doper. In deze gestalte is, voorlopig, de eenheid van Oud en Nieuw Testament beduid. En welk een synthese betekent dat, heel gewoon en geweldig. Een zeker nazireeërschap was ook aan deze gewone dominee als een teken toegevoegd. Zo is hij velen tot een zegen geweest. En zo blijve zijn nagedachtenis tot een zegen, een gewoon toegift bij de vreemde aard van zijn boodschap, een zegel op de eenvoud, die niet altijd, maar hier zeer stellig, een teken van de waarheid en van de waarachtigheid is.

Met weemoed denken wij aan de voornemens en ontwerpen die door Koopmans' plotselinge dood zijn verstoord: de Hermeneutiek en de Commentaar op het Evangelie van Johannes zullen ongeschreven blijven. Dat het werk bleef steken wordt verklaard door de obsessie van de verzetsstrijd, vooral in de laatste twee jaren van de oorlog. De laatste maanden in de hongerwinter schijnt hij in vrije ogenblikken op donkere avonden het voornemen overwogen te hebben een *ars moriendi* (de kunst van het sterven) te schrijven. Ik houd dit nauwelijks voor ernst vergeleken met de *ars moriendi* die hij, als getuige van Christus, in zijn preken zelf naast zoveel andere heilzame en heerlijke dingen ons heeft mogen wijzen.

Sinds de bevrijding van ons vaderland werden uit de nalatenschap van dr. Koopmans in het licht gegeven *De tien geboden* en een bundeltje van vier preken over Samuelteksten onder de titel: *Toen stelde de Heere zich daar*. Wij zijn blij nu eindelijk – de arbeid voor deze uitgave werd door bijzondere omstandigheden van de inleider zeer vertraagd³⁸ – deze *Laatste Postille* te kunnen aanbieden.

Moge God de Here het werk van onze broeder met Zijn zegen rechtvaardigen dat het wáárheid zij, bevestigen, zodat velen daardoor gebouwd worden, en kronen, zodat velen zich met deze voorganger verenigen in de Geest en zeggen: “het is de moeite waard er te zijn, het is heerlijk een mens te zijn, het is goed de strijd te voeren. Want hoe dan ook (een ogenblik is er in Zijn toorn, maar een leven in Zijn goedgunstigheid) – het leven ligt vóór ons, één morgenstond. Het was avond geweest en het was morgen geweest, de “derde dag”, van de opstanding van Christus, is gekomen, de laatste die ook de eerste is, de Sabbat die de Zondag is. En wij aanbidden en loven de Naam, en danken, voor het éérst, maar nu voor ééuwig, dáárvoor dat wij léven!”

K.H.M

³⁸ Oktober 1946 overleden achtereenvolgens Miskottes dochter Alma en zijn vrouw Cor aan de gevolgen van een voedselvergiftiging.

Dr C.J. Dippel: *Kerk en wereld in de crisis – Een appèl tot christelijke solidariteit in een democratisch-socialistische politieke en maatschappelijke omwenteling.* 's-Gravenhage: Boekencentrum N.V. 1947.

'Ten geleide' van Prof. Dr. K.H. Miskotte, V-XV.

Toen de schrijver en de uitgever zeer uitdrukkelijk wensten dat dit boek van dr. Dippel³⁹ door mij bij het Nederlandse volk zou worden ingeleid, moest ik mij even nadrukkelijk bereid verklaren dat te doen. Want nadat wij het manuscript gelezen hadden, waren wij ten volle overtuigd van het belang van deze uitgave, meer bijvoorbeeld dan bij geschriften van onze eigen hand, al is het *ook* waar dat wij bij menige principiële uiteenzetting een vreugde ondervonden die men zou kunnen weergeven met de uitroep: zie, dat is ditmaal vlees van ons vlees⁴⁰ en een goede hulp aan onze zijde in een levensstrijd die lang geleden reeds is aangevangen. Doch niet de gelijkenis met onze eigen geloofsredenen en inzichten, het *meerdere* en *betere* dat hier kan worden gevonden heeft onze geestdrift gaande gemaakt. En het zal hopelijk velen op korte termijn duidelijk worden *hoezeer op een boek als het onderhavige eigenlijk werd gewacht* en hoe gelukkig het is dat het niet door een theoloog of theologant werd gemaakt. Ook al zou deze overigens een geestverwant van dr. Dippel blijken te zijn, hij zou het minder nuchter, minder onmiddellijk, minder indringend, minder ontwapenend hebben gezegd wat in de politieke verwarring, de geestelijke crisis, de nieuwe geloofsstrijd van het heden moet worden gehoord.

Wanneer wij kort zullen aangeven het kenmerkende en bevrijdende van deze geestelijke aanvat en denkwijze, dan zouden wij allereerst wijzen op de vrolijke doorbreking van verroeste denkgarelen. Nog steeds geldt bij velen bijvoorbeeld dat een bewust Nederlander en wereldburger moet kiezen tussen de stelling: dat het geloof de politiek beheerst en dat er dus een "principiële" partijpolitiek moet worden gevoerd – of: dat de politiek van eigen rechte is en van neutrale strekking, en dat er daarom geen bezwaar tegen is dat mensen van verschillende overtuiging samenwerken in één en dezelfde partij op grond van een zakelijke doelstelling. De schrijver doet ons echter zien dat dit dilemma vals is, en wel omdat er *een tegenstelling is tussen het politieke handelen op grond van "beginselen" en het politieke handelen krachtens het geloof*, dat hier in deze controverse een beslissing van zeer verre strekking moet vallen, waaruit blijken moet of wij verstaan hoezeer wij in een oer-christelijke situatie zijn teruggebracht, waarin wij niets als laatste ernst ervaren of erkennen kunnen dan *God en de demonen*.

³⁹ C.J. Dippel (1902-1971) was chemicus en wetenschappelijk medewerker bij het natuurkundig laboratorium van Philips in Eindhoven, "een vrijplaats voor onconventionele denkers" (Leo Saleminck). Hij was een groot pleitbezorger van de naoorlogse Doorbraak en bleef lid van de PvdA tot 1961. Hij gaf zijn lidmaatschap op omdat hij het niet eens was met de Nieuw-Guineapolitiek van de partij en met haar standpunt over kernbewapening. Dippel schreef regelmatig voor Miskottes blad *In de Waagschaal* en was redacteur van het progressieve protestantse blad *Wending* van 1946-1965. Hij werd in christelijke kringen beschouwd als een criticus van 'heidense cultuur' en 'christendommelijkheid'.

⁴⁰ Gen. 2: 23.

Dippel valt radicaal “de wereld” bij, indien zij radicaal *nee* zegt tegen een kerk die niet óf zwijgt van verlegenheid óf zo de Geest haar tot spreken dwingt, zou oproepen zich van het profaan of sacraal collectivisme te ontslaan, zich te laten opwekken uit de waan van het fatalisme en de strijd aan te binden met de demonen.

De huidige “spelregels” (p. 318) van het maatschappelijk bestel, waar christenen niet minder in verwickeld zijn dan anderen, voeden de bezetenheid van de wereld en voeren ons naar een afgrond van zelfontleding en zelfontwaarding. De samenleving, vergroeid tot een chaotisch complex van machtige belangen- en *angst-groepen*, die soms concurreren en soms samenwerken, maar *beide* malen door de levensangst gedreven, ziet er, ook als niets gebeurt dat men met de conventionele namen van oorlog, revolutie, crisis, dictatuur enzovoort aanduidt, grauw uit van verveling, doorwoeld met gele bliksems van catastrofes, nu en hier, ginds en daar. Tegen een apocalyptische achtergrond vindt ook een gewone stembusstrijd plaats, al heeft die nauwelijks enige vat, hoe het ook uitpakt, op de werkelijke samenhangen waarin het dagelijks bestaan van de miljoenen rouleert.

De demonen in het aangezicht te zien! In die moed en die wijsheid van heden ligt nu de ernst van het kerk-zijn, van het belijden, daaraan gemeten verschijnt onze politieke keuze, al of niet en meer of min gerechtvaardigd, ja zelfs de staat als staat vervuld zijn zin ten slotte alléén daarin dat hij een seculier exorcist tracht te zijn. Want al is vaak gezegd dat de politiek de kunst van het mogelijke is, men kan geroepen zijn op het onmogelijke te mikken om het mogelijke te treffen.

De schrijver wijst daarom de “christendommelijke staat” (gelijk hij dit theorema pleegt te noemen) af, doch om van daaruit de “neutrale” staat even beslist te bestrijden. De staat, te midden van de demonen, kan niet neutraal zijn. Wie de werkelijkheid en dus het risico en dus de verzoeking in het gelaat ziet en geen vertrouwen stelt in schijn, kan onmogelijk in een geestelijke onbeslistheid volharden of genoeg nemen met een burgerlijke welmenendheid, die belachelijk is in haar onnozele gebaren tegen de achtergrond van de Machten die haar bedreigen (p. 230v.). Alleen voor zover de vigerende staat in wetten en regels en persoonlijke beslissingen in feite leeft uit allesbehalve neutrale geestelijke beslissingen, die vastgelegd zijn in de traditie, kan hij nog enigszins aan zijn roeping beantwoorden. Daarom is het hoog tijd dat er *nieuwe geestelijke beslissingen* vallen, die, in alle betrekkelijkheid, voor de eerstvolgende tijden richting en vulling en vormgeving betekenen zullen voor het leven van het volk in maatschappij en staat.

Zulk een *geestelijke* beslissing is de keuze voor de democratisch-socialistische staat, waaronder verstaan wordt een concreet-hiërarchisch geordende deelname van alle burgers aan de *gemeenschappelijke verantwoordelijkheid het menselijk leven gelijk God het geschapen en bedoeld heeft te beschermen* tegen de demonie van “het kapitaal” en van “de arbeid” én van hun “samenwerking” (tot bewaring van de status-quo), de verantwoordelijkheid daarvoor dat, voor zover dit voor rekening van de mens ligt, onze medemensen gelijke kansen hebben tot vervulling van hun *aards-geestelijke* bestemming. Men zal niet kunnen zeggen dat de schrijver blind is voor de complicaties die zich voor een christen voordoen bij een politieke partijkeuze, en nog minder dat hij geen oog zou hebben voor de traagheid en *half-zachtheid*, niet zelden democraten eigen, en voor de ondeskundigheid, de horigheid, de eenkennigheid, de zelfgenoegzaamheid die juist in een democratisch gemenebest buitengewoon gevaarlijke proporties kunnen aannemen. “Er zijn

tal van redenen, waarom vroeger en thans de democratie niet de kracht vertoont welke zij in wezen kan bezitten. De afwezigheid van totale democratie is er één, de afwezigheid van “*public spirit*” bij het volk een andere. Nog moeilijker wordt het wanneer het overleg tussen regering en volk en tussen de stromingen in het volk in feite alleen bestaat in het parlement. Wezenlijke democratie vereist dat ook in *het volksleven zelf een onderling overleg*, d.i. een werkelijk kennismaken van elkaars mening en bedoeling evenwijdig loopt aan het parlementair overleg. In Nederland is na de oorlog daar niets van te bespeuren.” De verschillende groeperingen zitten alle in hun eigen bomvrije schuilplaatsen en horen daar alleen het bekende geluid van eigen “leiders” plus de leugens over en de verdraaiingen van de meningen en bedoelingen van de tegenstanders, ook zeer christelijke leugens, tenzij men de baarlijke waanzin die hier en daar over andersdenkenden verkocht wordt, allemaal wil toeschrijven aan doodgewone domheid. Maar het is christelijke onverantwoordelijkheid om zo dag in dag uit zijn gebrek aan kennis als hoogste wijsheid aan [het] “eigen” volksdeel voor te zetten. *Cultuur is nog altijd de kunst van samenleven*. En tot het meest elementaire van een samenleving behoort het onderling kennen en overleggen. Pers- en radioweek zijn duidelijke symptomen dat de Nederlanders niet meer gezamenlijke Nederlanders willen zijn, maar slechts een bepaald soort eenkennige lieden, die toevallig en tot hun voortdurende ergernis gedwongen zijn te leven op een zelfde plek waar ook andere soorten leven en hun kostelijk papier verbruiken en de zuivere ether verontreinigen. De onafhankelijke dag- en weekbladen zijn op één hand te tellen en hebben een moeilijk bestaan. Men kan een gehele serie symptomen noemen die bewijzen dat de ene soort Nederlanders *niet de geringste interesse* heeft voor de bedoeling van de andere soort. Men heeft geen belangstelling meer voor de waarheid, alleen voor de karikatuur.

Dr. Dippel geeft verschillende zeer praktische raadsragen om tot matiging van de macht van de partijen te komen en het persoonlijk element van vertrouwen in de volksvertegenwoordiger te redden uit het systeem van de mathematisch-zuivere evenredige vertegenwoordiging, verlucht met illustratieve voorbeelden. Natuurlijk is dit de kleine kant van de zaak die in het geding is. Daarom geve men bijzondere aandacht aan de wijze waarop de auteur *niet* tot de realisering van het “grote” wenst te geraken, namelijk niet in zover deze realisering op zogenaamd “princiëel” denken zou komen te rusten. Nog afgezien van het feit dat de “princiële” partijpolitiek nimmer tot grote daden heeft geleid, blijft te vragen of de “beginselen” het waarachtig-grote, de verborgen heerschappij van God en de openbare macht van Zijn Woord niet banaliseren. Merkwaardig hoeveel “princiëler” vele ontstelden na de oorlog zijn gaan denken! De verlegenheid van de tijd, het grommend naderen van een collaps in alle menselijke verhoudingen kan ons inderdaad tot een nieuwe romantiek verleiden.

Het is zeer nuttig en verfrissend Dippels hinderlijke vragen te horen. Ik geef er een voorbeeld van en citeer het volgende: “Wat is een christelijke (= christendommelijke) staat? Als de Staat is opgebouwd op christelijke veronderstellingen? De enige christelijke veronderstelling is Jezus Christus zelf, die tegelijk grond en antwoord is. Van deze vooronderstelling leeft en getuigt de Kerk, ook tegenover de Staat. Geen *formulering* kan de Staat opnemen in de Kerk! Of als de Staat is opgebouwd op de christelijke zedeleer? Een *kind* kan weten dat de roomse zedeleer een andere is dan de reformatische. En op de catechisatie kan men leren dat de

reformatrice zedeleer opgebouwd is op en ingebouwd in de leer van het geloof 'Sola fide, door het geloof alleen'. Daartoe op te roepen is de roeping van de kerk. Geen *formulering* kan de staat aan een middel tot geloofscontrole helpen. Of – als de Staat is opgebouwd op christelijke mannen als ministers? Een *christen* kan weten dat de christelijke mens geen grond van vertrouwen in zichzelf draagt en dat het vertrouwen op de christelijkheid van de mens uitsluitend een zaak van het geloof is in de éénheid van de kerk d.i. in de gemeenschap der heiligen. Geen *formulering* kan de Staat hier aan een garantie helpen. Of als de Staat is beveiligd door een christelijke (= christendommelijke) grondwet en christelijke landsdienaren, een grondwet à la Romme? Ik zie niets christelijks in de grondwet van Romme⁴¹ en wel een bron van schijnheiligheid, die de Kerk zal ondermijnen. De duivel gelooft ook aan God en aan scheppingsordeningen en hij siddert. Wat is een christelijke Staat? Een Kerkstaat? Als men iets van de geschiedenis afweet en iets van de moderne overmacht van de Staat, dan huivert hier ieder reformatrice gelovend mens. God heeft kerk en staat tegenover elkaar gesteld, niet boven elkaar. God heeft wel geweten wat Hij deed." En elders zegt de schrijver: "Er is maar één christelijke staat welke we mogen verwachten, de *civitas Dei*, de stad Gods, als Christus wederkomt. En van deze Staat Gods heeft *iedere* staat een afschaduwing te zijn. Tot de kerk zijn allen geroepen, maar in feite achten zich slechts weinigen tot haar te behoren. Tot de staat zijn *allen* geroepen en allen achten zich er ook toe te behoren. Kerk en christendom mogen zich niet meester maken van de staat, maar hebben hem te dienen met priesterlijke en profetische dienst. 'De rechte staat moet in de rechte kerk zijn oerbeeld en voorbeeld bezitten' (Barth⁴²). Daar hebben wij de handen vol aan."

Juist in zulk een open werkelijkheid, die *zakelijk* wordt ontmoet en *nuchter* bezien, kan ook de moderne mens, minstens formeel, tot het inzicht komen dat in de toekomst *alles om de kerk zal draaien*: de kerk in Amerika, de kerk in Rusland, de kerk in Rome, de kerk in Nederland. Daarmee mag geen macht of invloed van de *beati possidentes*, de gelukkige bezitters van de waarheid bedoeld zijn: "Wie zijn leven zal willen behouden, die zal het verliezen, maar wie zijn leven verliezen zal, om Mijnentwil, die zal het vinden", zegt Christus.⁴³ Dat geldt niet alleen persoonlijk en "geestelijk" (in de abstracte, geïsoleerde zin van het woord), dat geldt ook van de kerk als instituut en van het geestelijk leven in de concrete, tijdgebonden, in verantwoordelijkheid vastgehouden vorm waarin het allen waarachtig ernst is. "Niets kan levend blijven wat geen verband houdt met de levende werkelijkheid van God en zich daaraan verloren geeft". In zulk een uitspraak vinden we op een weergaloze wijze de diepste grond aangewezen waarom in dit boek, dat christelijk, protestants, ja gereformeerd (in de klassieke betekenis van het woord) mag heten zo hartstochtelijk wordt opgeroepen tot daden, waarom we worden gedrongen onze grote woorden áf te stropen, de historie te relativeren, de spelregels van het maatschappelijk bestel áán te vallen, de "antithese" te verwerpen waarom geëist wordt, het Russisch collectivisme en het klerikalisme van de roomse massakerk scherp aan te zien, rechtvaardig

⁴¹ De grondwetsherziening van de rooms-katholieke politicus dr. C.P.M. Romme (1896-1980) trad in 1948 in werking. Voorstellen daarvoor werden in de oorlogsjaren door hem geschreven en gepubliceerd in *Nieuwe grondwetsartikelen* (Amsterdam, zomer 1945).

⁴² In *Christengemeinde und Bürgergemeinde* (1946), 80.

⁴³ Mt. 16: 25.

te beoordelen en door nieuwe geestelijke beslissingen hun drang naar totalitaire machtsoefening in de weg te treden. Dit geloof in de creatieve tegenwoordigheid van het Woord van God op aarde en onze volstrekte afhankelijkheid van deze tegenwoordigheid blijkt de grond van de huiver zowel voor de neutrale als de christendommelijke staat, de grond van het pleit dat gevoerd wordt tegen grondwettelijke bescherming van het christelijk geloof, de drijfkracht voor de aangrijpende verontrusting die door het hele boek gaat en de rechtvaardiging van de profetische toorn en spot die rondvonken over sommige bladzijden die ik tot de beste reken, omdat ze duidelijk het merk dragen dat de schrijver niet het slachtoffer is geworden van een behoefte “een kleintje profeet te spelen”. Hij is kennelijk zonder opzet tot zulke vlammeende en wondende woorden gekomen uit kracht van zijn grondovertuiging en van een merkwaardig gevoelig “leken”-pastoraat.

Velen zullen menen dat er veel te veel in dit boek staat, ze zullen dit dunkt me niet volhouden zodra ze de éénheid zien die het geheel doortrekt. Want zonder eigenlijk systematisch opgezet en strikt doorgecomponeerd te zijn, heeft dit geschrift een innerlijke samenhang die het een eigen kracht verleent en die ook als zedelijke schoonheid ontroert, zelfs in de passages die noodzakelijk met name in “christelijke” kringen ergernis moeten geven of zelfs door hele standen met bitterheid zullen worden ontvangen en met verbeterheid zullen worden afgewezen. Behalve het objectieve waarheidsgehalte is de *waarachtigheid* van het streven naar onpartijdigheid onmiskenbaar.

Wat de bontheid van thema's (gezin, school, parlement, vakbeweging, industriële ontwikkeling, politieke strategie, geleide economie enzovoort, het marxisme, de roomse encyclieken, de Russische ideologie enzovoort) betreft: wij zijn niet gewend aan de bondigheid waarmee mensen die van de kant van de exacte wetenschappen komen zich weten uit te drukken, ook waar ze zich zetten om geestelijke, culturele en politieke vragen te bespreken. Ik wil niet beweren dat er bij deze bondigheid geen nuances verloren gaan en men soms, vooral waar het bestek zeer klein genomen is, fijnere onderscheidingen mist, toch moet worden ontkend dat er veel wezenlijks onder de tafel valt (zo is, naar mijn mening, de korte bestrijding van professor Dooyeweerd's filosofie⁴⁴ verantwoord, p. 147vv.) en dat wat deze mannen op een hun oorspronkelijk vreemd gebied van wetenschap hebben opgestoken, aanmerkelijk slechter verwerkt zou zijn dan bij de insiders en vaklieden van de overzijde.

En daar staat het nauwelijks te overschatten voordeel tegenover dat zulk een exact geleerde een kennis meebrengt, geverifieerd aan zijn dagelijkse onderzoekingen en waarnemingen, van gebieden waar het overgrote deel ook van de leidinggevende cultuurmensen geen flauw begrip van heeft. Wat dr. Dippel als chemicus en ingewijde in de arbeid van de laboratoria, als waarnemer van het verband tussen de ontwikkeling van de kennis en beheersing van de atoomenergie enerzijds en de politieke, diplomatieke en strategische manipulaties anderzijds *weet*, dat brengt hij weliswaar niet onmiddellijk op het tapijt, maar daarmee is zijn geest geïmpregneerd en daardoor is zijn spreken gekwalificeerd als een veel meer reële daad dan het spreken van velen die óf onkundig zijn van deze dingen óf schuw zelfs te letten

⁴⁴ Herman Dooyeweerd (1894-1977) was een gereformeerd filosoof en hoogleraar aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Zijn boek *De wijsbegeerte der wetsidee* (1935-36) legde de fundamenten onder een reformatorische filosofie. Het boek was jarenlang verplichte stof voor *alle* studenten aan de Vrije Universiteit.

op hetgeen uit de eerste of tweede hand hun in schrille gegevens wordt voorgelegd als feit en noodzaak, als dreiging en onmiddellijke nood.

Das Gehäuse (Jaspers) van de christelijke cultuur is afgebroken, ook de christelijke rede is ondergraven en vervangen door het bijgeloof in de mens. De crisis waarin we ons sinds lang bevinden heeft een onomkeerbaar verloop, dat wil zeggen de omkeerbaarheid als evenwichtsverschijnsel komt niet meer terug. In zulk een toestand, die geestelijk ijl is en tegelijk geladen met technische instincten en instinctieve technieken, komt het ten slotte (hoe dromerig dat moge klinken in de oren van de realist en hoe tiranniek dat de humanist moge voorkomen) op niets zózeer aan als op de kennis van het Woord en de kennis van de werkelijkheid. Willen die beide op elkaar betrokken worden, heel opnieuw – uiteraard meer door een sprong dan door een proces – meer door beslissingen dan door het volgen van fataliteiten, dan moeten zij *beide* concreet zijn. De schrijver heeft weet van de bijzondere concretie van het Woord, hij denkt daarom kerkelijk, in een zin zoals de 19de eeuw niet heeft gekend (ook bij de “kerkelijken” niet). Herontdekkers van dit kerkelijk denken zijn er bij dozijnen onder ons, maar Dippel heeft eveneens kennis van de moderne grenswerkelijkheden, waarin het normbesef automatisch verdrongen wordt. Deze onze *Umwelt* is meer dan ooit politiek bepaald, met of zonder onze instelling of instemming, en deze bepaaldheid draagt en richt ook een deel van onze innerlijkste reacties. En zij is gevaarlijker dan ooit, door de technische suprematie, die de staat deels autarkisch in zijn dienst kan stellen, deels boven zijn hoofd ziet tezamen slaan tot een noodlot dat zelfs door zijn macht minder dan ooit is te bezweren.

Wanneer het waar is dat in dit angstig oponthoud de massamens groeit en de gemeenschapsmens geen mogelijkheid meer heeft zich te ontvouwen, wanneer krant, radio en film de enige opvoeding zijn die de meeste mensen na hun 12de jaar ontvangen, en wanneer kerk en school en vakbond voortgaan zich te organiseren in goeddeels rancuneuze beginselen en leuzen, wanneer het gebrek aan verantwoordelijke leiding en voorlichting al nijpender wordt, wanneer het welstandscriterium de geboorte van nieuwe dictaturen begunstigt en de individualistische maatschappij de tragikomedie te zien geeft van een chaos in en ondanks de toenemende ordening – hoe zal dan nog “een stil en gerust leven” (naar het woord van de apostel⁴⁵) mogelijk zijn? Toch zal waar het Woord van God de werkelijkheid beroert, zulk een leven mogelijk worden! Dr. Dippel komt dan ook nadrukkelijk op voor dit zo simpele en voor alle hoog-“artistieke” geesten zo gênante doeleinde. De volkeren zijn verbonden in het materialisme, de intellectuelen hebben meest geen besef dat de economie geen grondwetenschap is (zelfs ternauwernood een wetenschap), in plaats van het samenschieten van miljoenenvoudige geestelijke daden en het miljoenenvoudige samenklonteren van “de traagheid” van de harten, *gelooft* de massa en de burgerij, de magnaat en de intellectueel aan het fatum. Een en ander schept en onderhoudt de “totale” oorlog.

Nu gaat het erom solidair te zijn met de schuld en het lot van *déze* wereld en zich niet te verbeelden dat de *ánderen* de crisis hebben teweeggebracht, nu gaat het erom “door het geloof alleen” de dienst van de kerk aan de wereld te volbrengen, elk voor zijn deel en naar

⁴⁵ 1 Tim. 2: 2.

zijn roeping, nu zal op een heel nieuwe, riskante wijze de christen staatsburger moeten worden, en zich realiseren dat de roeping van de staat niet allereerst is zorg te dragen voor de hoogst mogelijke welstand van alle mensen, maar, breder en dieper, te zorgen voor *de mens*, zich in te zetten voor de materiële en geestelijke voorwaarden die nodig zijn “*opdat alle mensen tot kennis der waarheid komen*”.⁴⁶ Wie in deze zin (in overeenstemming met de voorbede waartoe in de pastorale brieven de gemeenten worden vermaand) opkomt voor een stil en gerust leven, die begeert geen “burgerlijk” doel te bevorderen, ja die ziet die stilte, die ruimte alleen (of vooral) als middel tot het heil der zielen, opdat de levens mogen komen tot hun eeuwige bestemming. En wie daarvoor ópkomt in deze tegenwoordige wereld, die zal zeker, formeel gesproken, een even fantastisch denker schijnen als de pacifist was in de ogen van de burgerij omstreeks de vorige wereldoorlog.

Een stil en gerust leven! De kennis van de waarheid! De liturgische dienst van de overheid! Het schijnt zo ver, maar het kan gestalte aannemen, juist nu, indien we “in het geloof alleen” kiezen voor de totale democratie, waartoe de uitwendige mogelijkheden bovendien gereed liggen precies in diezelfde civilisatie die, aan haar eigen richting overgelaten, zo ten uiterste nihilistisch zich aan ons voordoet.

De overheid moet een weg banen door de ogenschijnlijk gesloten cirkel van de fataliteiten van de economie en de massapsychose, een weg waardoor voor alle mensen, voor zover [het] aan haar ligt, ook in *dit opzicht* gelijke kansen worden geboden, dat zij tot de grote rust in Gods Waarheid komen.

Om de overheid dat mogelijk te maken voor hun deel, moeten allereerst de christenen doordringen tot een zelfkennis en een inzicht in het rauwe belangeninstinct dat hen op bovenpersoonlijke wijze met de onware en antichristenen op één hoop werpt, een kennis waarvan het niet verwonderen kan dat zij daarvoor terughuiveren. Daarvoor is ook onvermijdelijk de doorbreking van het zogenaamde “princiële”, dat is: wettische, irreële en ongelovige denken. Daartoe moet men ook “ophouden” over de wereldsituatie te argumenteren vanuit de “zonde”, daartoe zal men met het ethos van het “rentmeesterschap” radicale en moderne ernst moeten maken (droogjes merkt Dippel op: het begrip rente is m.i. niet de Bijbelse grond van het rentmeesterschap, p. 376). Het zal nodig zijn om “keihard” (een lievelings-adverbium van de auteur) en bezonnen te verstaan dat zowel de rechtsorde als de barmhartigheid vijanden zijn van alle ficties en gericht op realiteiten.

Wat enige theologen en juristen in de jaren van de onverwachte economische crisis, die 1929 inzette, gingen zien als een gebod: de bekering van de christenen tot uiteindelijke aandacht voor de werkelijke beweeggronden van de gebeurtenissen die niemand kon beheersen, dat heeft nu de fysicochemicus als lid van de gemeente van Christus zuiverder en indringender gezegd, en velen zullen hem dankbaar zijn dat hij duidelijker dan het vroeger geschiedde dit gebod rechtstreeks heeft gehoord uit het Woord van God.

Het Woord is dodelijk ook voor het sacrale collectivisme. Waar het Woord van God, ontslagen van de boei van de “beginselen” vaardig wordt over de mens, daar wordt het wederrechtelijk voorrecht van de bezitters teruggedrongen, de valse autoriteit van allerhande papen overwonnen. Daar kan ook komen, krachtens de kritische

⁴⁶ 1 Tim. 2: 4.

arbeidsgehoorzaamheid, een weigering mee te werken aan de wetenschappelijke en technische voorbereiding van de volgende oorlog.

Een van de heerlijke eigenschappen van dr. Dippels boek is voor mij gelegen in *de sfeer van zekerheid en vrolijkheid* waarbinnen al deze harde, ontvullende en gewetenverontrustende dingen worden opgeheven. De adem van het evangelie, de goede boodschap, de koelte van de belofte blijft merkbaar in heel het klimaat, ook in het binnenland van de kritische uiteenzetting en van de polemiek. De werking van het geheel moet bevrijdend zijn, wie het anders ervaart, die heeft het vooralsnog niet begrepen. De tedere zielszorg die op menige bladzijde onopzettig binnenkomt in ons luisteren: hoe “ontdekkend” is wat bijvoorbeeld gezegd wordt over de begrijpelijke zorg van het kerkvolk ten aanzien van de ontkerstening, en als het dan voorzichtig verdergaat: en, als ik me niet vergis, hier werkt ook het kwade geweten, dat we deels met onze gezinnen, met onze denken en leefwijze reeds gecapituleerd hebben. Om dit nu niet volmondig te erkennen, klimmen we in een verdedigingssentiment, wat ons de moeite bespaart van een radicale bezinning, vernieuwing en bekering! (p. 169vv.). En we worden dan zacht maar beslist geleid tot daar waar we misschien ontdekken dat we voor een tegenstelling staan tussen de verhouding van de Boodschap aan alle mensen en het hebben van bedoelingen – goede bedoelingen vaak – met het niet-christelijke, vijandige deel van de mensheid. We moeten zulke bedoelingen niet hebben (die bij welslagen trouwens leiden zouden tot een christelijke *brave new world*).⁴⁷ Maar we behoeven zulke bedoelingen ook niet te koesteren, omdat het Woord van God zelfstandig, levend en krachtig, heilzaam tegenwoordig is onder ons.

Het Woord keert nooit ledig terug, juist omdat het niet gebonden is aan ons geloof en aan onze christelijke bedoelingen, ook niet aan de anti-antithesebedoelingen die mochten zijn ingeslopen. Dat het Woord nooit zonder werking is in deze wereld, daarvan doet dr. Dippel belijden als hij het merkwaardige hoofdstuk schrijft, dat getiteld is ‘Zondag 1 en de onoplosbare problemen’ (bijvoorbeeld concreet: de vragen die overblijven al zou de geleide economie, de productie naar behoefte, de nieuwe ordening van het eigendomsrecht haar beslag gekregen hebben). De wereld is begrepen in een zelfvernietigingsproces en we leven slechts in een schijnbare pauze daarvan. Er zal daarom geen vreugde meer zijn, onze welstand zowel als onze nood krijgen een bitter, schrijnend karakter. Hoor nu hoe de schrijver alle noodzakelijke sociale tegenweer in het kritisch licht stelt van het Evangelie en ge verstaat waarom dit hele lijvige boek ons een grote, legitieme bevrijding kan brengen. Om het kras te zeggen: ik geef alle sociale consequenties van het evangelie (dus de rechte, de zuivere consequenties) volmaakt cadeau en acht ze los, effectloos en machteloos gezwam, als niet *blijde* zekerheid bestaat, ongestoord door theologische twijfel, over de vraag of Zondag 1 van de catechismus het belijden van een kosmische én een persoonlijke werkelijkheid is: dat ik met lichaam en ziel, beide in leven en sterven niet mijn, maar mijns getrouwen Zaligmaker Jezus Christus eigen ben, Die met zijn dierbaar bloed voor al mijn zonden betaald *en mij uit alle heerschappij des duivels verlost heeft*, en alzo bewaart dat zonder de wil mijns hemelsen vaders geen haar van mijn hoofd vallen kan, ja ook, dat mij alle ding tot mijne Zaligheid dienen moet, waarom Hij mij ook door Zijn Heilige Geest van het

⁴⁷ Naar de titel van de dystopische roman van Aldous Huxley uit 1932.

eeuwige leven verzekert en om voor Hem voortaan te leven mij van harte gewillig en bereid maakt. – Dat is mijn *enige* troost in leven en sterven! Dat is ook de beslissende waarheid te midden van de onopgeloste en onoplosbare problemen van het menselijk bestaan in deze tijden van het zelfvernietigingsproces van de mensheid en ten overstaan van onze vervreemde broeders, bij wie deze waarheid op de diepste weerstand stuit, ondanks de crisis waarin het gehele menselijke denken, ook voor hen, is komen te verkeren. De vreugde is de eigenlijke kern van het leven, dat zij uitstraalt van dit al onze zekerheden ómwoelende boek, dat dit mogelijk blijkt tijdens het scherpe zicht op de grote onttroning van het moderne denken en de ontluistering van het ganse mensenleven, houd ik voor het meest aangrijpende in dit aangrijpend appel. Het is *uit kracht van deze vreugde* dat de kerk in staat zal zijn de collaboratie met het nihilistisch streven van de bestaande orde te verbreken en te vervangen door een concrete, priesterlijke, plaatsvervangende solidariteit met het ganse volk.

Het was mij een eer dit eerste geschrift dat van de hand van de schrijver verschijnt bij het publiek, dat weinig ontvankelijk en aandachtig is voor nieuwe namen, te hebben mogen inleiden met woorden van enkel dankbaarheid.

K.H. MISKOTTE

G.C. van Heemstra: *Gods trouw*. Neerbosch: Neerbosch Uitgeverij z.d. [1947].

Ter inleiding, 5.

Het is me een eer met een enkel woord de verzen van Freule van Heemstra⁴⁸ in te leiden. Alles wat uit de gemeente opkomt, de gaven en krachten, verdient met eerbied bejegend te worden. De schrijfster heeft zich zeer veel moeite getroost om als assistente voor het pastoraat in het wijkwerk van Amsterdam en Den Haag, in de arbeid onder de politieke delinquenten, als godsdienstonderwijzeres en sociaal werkster, haar gaven, ondanks de handicap van lichamelijke bezwaren, in dappere strijd tegen velerlei vermoeienissen, ten volle te ontplooiën in de dienst die, telkens anders en nieuw, van haar gevraagd werd. Dat onder die gaven ook een zekere poëtische aanleg school, is een verrassing te meer. In deze pretentieloze verzen spreekt een stem van hart tot hart. Ze zijn nergens gezwollen, retorisch, nergens ook bloot-stichtelijk. Ze zijn eenvoudig en eerlijk, ze vertolken een hunkering, een heimwee, een vrede en een nieuwe verwachting zoals ze leven in het hart van velen. Ze tonen ook een wijdere actieradius van begrijpen te bezitten, ze begeleiden met begrip en bede het werk van kerk en synode in deze moeilijke en grootse overgangstijd.⁴⁹ Ze zingen een vertrouwen uit in de vrucht die mede door oorlog en bezetting in de gemeenten is begonnen zich te zetten. Ze neuriën ingehouden en verrukt van wat wij, op hoop tegen hoop, het “apostolaat” zijn gaan noemen. Deze verzen zijn ten slotte vol verkondiging van de heilsfeiten als van de cesuren van de tijd die God in Christus voor ons heeft en laten het licht daarvan vallen ook over de wisselende seizoenen van de aarde en van de bevinding van het hart. Wij spreken gaarne de wens uit dat menigeen door deze bundel weer een beetje zal leren zingen van Gods Trouw. Dan zal de dichteres zich rijkelijk beloond weten.

K.H. Miskotte

⁴⁸ Wellicht Gerardine Caroline van Heemstra (Velp 1898 – Amersfoort 1965). Neerbosch was een groot protestants weeshuis/kinderdorp, nu binnen de gemeentegrenzen van Nijmegen. Met eigen drukkerij en uitgeverij van vooral pedagogische lectuur.

⁴⁹ Deze poëziebundel heeft geringe bekendheid gekregen. Er zijn twee kleine recensies bekend, beide uit 1954, in dagblad *Trouw* en het literaire tijdschrift *Ontmoeting*. Dat zou wijzen op publicatie ca. 1953. Maar de verwijzingen in en de toonzetting van deze inleiding wijzen eerder op een publicatie niet lang na het einde van de oorlog, bijvoorbeeld in 1947, zoals H.C. Touw veronderstelt in zijn bibliografisch overzicht van 1960. Er zijn gedichten in de bundel die direct verwijzen naar de oorlogsjaren of naar gebeurtenissen in 1945 en 1946. Er zijn twee gedichten die verwijzen naar het ziekbed en sterfbed van dr. J. Koopmans (maart 1945) en een gedicht ‘Bij het graf van Mevrouw Miskotte-Cladder’, oktober 1946. Titel en tekst van deze gedichten verbinden deze teksten met de biografie van Miskotte en van Jan Koopmans, die mevrouw Van Heemstra aan het eind van de oorlog in Amsterdam zal hebben ontmoet. Natuurlijk kan het bundeltje enkele jaren ‘op de plank’ hebben gelegen bij de dichteres of bij diverse uitgevers.

De tekst van het ‘grafschrift’ voor Cor Miskotte-Cladder (p. 46) luidt:

*Een korte reis, om kracht te gâren | Terugkeer onder zorg en druk. | Paasmorgen – en Gods dienaar predikt |
Ons eeuwig leven en geluk.*

*En buiten is, in het zonneglanzen, | Zij, die mijn hart als Moeder kent. | Zij legt haar arm zacht om mij henen: |
“Wat heerlijk, dat U er weer bent!”*

*Die daad, en vele, vele woorden, | Liggen als schatten in mijn hart, | Strekken mijn ziele tot vertroosting | In ‘t
land van eenzaamheid en smart. –*

*En, ziende naar de witte bloemen, | Die stralen op haar donker graf, | Voel ik haar liefde om ons henen, | En
dank den Heer, dat Hij haar gaf.*

**D. Tromp: *Verbond tegen het lot – gekozen en ingeleid door Dr K.H. Miskotte.*
Amsterdam: Holland 1949.**

‘Ten geleide’ van K.H.M., 5-21.

Het is nu een jaar geleden dat ds. D. Tromp⁵⁰ is overleden. Bij het verschijnen van deze keus uit zijn nagelaten werk, waarnaar velen uitzien, zal het wellicht als een vriendendienst aan zijn vrienden gewaardeerd worden wanneer wij de gelegenheid aangrijpen om ter inleiding van dit boek iets te vertellen van zijn leven en werk. Want velen hebben in hem een geestelijk leidsman gezien, velen hebben hem bewonderd en grote genegenheid toegedragen. Het is hun en ons een blij, schoon weemoedig bedrijf zijn gedachtenis nu en dan op te roepen en ons te herinneren hoe hij onder ons heeft verkeerdt als een eerlijk strijder en als een waarachtig getuige, als een modern mens en als een diep-aangrijpend vertolker van het orthodox geloof.

Dirk Tromp werd 27 december 1888 geboren te *Broek in Waterland*, in de Noord-Hollandse vlakte. Hij stamde uit een goed gezin, zijn ouders waren gewoon-liberaal, aangedaan met de gewone ernst van het landvolk, met de ogenschijnlijke gemoedelijkheid en de, door buitenstaanders licht voor oppervlakkigheid gehouden, zakelijke instelling op het leven. Zelden sprak Tromp over zijn jeugd, vermoedelijk omdat die zo spoedig en abrupt overging in een tijd van zorg dragen. Want zijn moeder is jong overleden, hij was toen amper twaalf, en deze rampspoed viel ongeveer samen met het vertrek van school, zodat hij tegelijk moeders sfeer én de samenleving met de kameraden verloor. Ik heb wel eens de indruk gehad dat hij in die tijd de trouw van het leven zocht en vond in de natuur, meer dan in enige omgang met mensen, en zeker meer dan bij die andere moeder, de heilige kerk, die hij eerst veel, véél later zou ontdekken. Tromp had steeds een onromantische, vanzelfse, innige toegang tot de eenvoud en soevereiniteit van de stil-bloeiende creatuur. Hij leefde, om met Wells te spreken, in “*the orthodox love of nature*”.⁵¹ Aan studeren, zelfs aan meer uitgebreid onderwijs viel niet te denken, zakelijk niet omdat de middelen ontbraken, en, lettend op de begeerte van het hart bij vader of zoon, ook ternauwernood. Zo ging hij met een voor zijn jaren reeds ferme gang het leven in, werd dienstbaar in een kleine nering, waardoor reeds vroeg een eigenaardige zelfstandigheid in hem groeide. Hij aanvaardde wat op zijn weg kwam, stond plotseling voor de *bakkersoven*, liep achter de wagen om het brood te bezorgen, en dit duurde de lange tijd van 13 tot 21 jaar, de jaren waarin anderen het beste deel van de cultuur gaan ontdekken om eraan deel te nemen. Wat er al die tijd in dit stoere en tegelijk soepele jongensdenken is omgegaan, laat zich alleen achteraf uit de vaart

⁵⁰ D. (Dirk) Tromp (1888-1948) was hervormd predikant in Lemele, Heerlen en vanaf 1929 in Zandvoort. Miskotte kende Tromp al sinds zijn studententijd en in zijn Haarlemse tijd kwamen zij elkaar regelmatig tegen. In 1944 volgde Tromp Miskotte naar Amsterdam en werd naast hem predikant voor randkerkelijken in Amsterdam-Zuid. Volgens de samenstellers van deel 5B van het *Verzameld Werk, Uit de dagboeken 1935-1937*, was Tromp “ongetwijfeld de vriend waarmee M. in de Haarlemse tijd het meest intensieve contact had, die hem ook het meest geestverwant was.” Tromp was een van de zeven predikanten, onder wie Miskotte, die kort na de oorlog toetraden tot de SDAP en daarvan in *Wat bezielt ze?* verantwoording aflegden. Tromp werkte ook mee aan de eerste jaargangen van *In de Waagschaal*.

⁵¹ Uit H.G. Wells: *Mankind in the making* (1903).

waarmee hij later is uitgebroken raden. Want dan, ineens, is hij in Heemstede te vinden als broeder in het verplegingswerk voor *epileptici*: “Meer en Bosch”. Hij zocht een andere dienst, onmiddellijker bij de mensen en oog in oog met het meest raadselachtige leed waar zijn machteloos medelij zo weinig tegen opgewassen was dat het verblijf daar een merkteken op zijn hele doen en laten gedrukt heeft: de confrontatie met het hopeloze als element van het leven, niet wég te denken, nooit óp te klaren. Zijn verzet tegen optimistische theorieën, tegen het gedachteloos prijzen van het leven, vanwege het goede deel dat wij ontvingen, met voorbijzien van de nood van anderen, zijn wrok tegen alle Jobsvrienden die het menen te weten, hoewel later op andere wijze versterkt, ontspringt, dunkt me, hier tijdens het verkeer in deze inrichting. Een jaar is hij in *Barmen* geweest, om opgeleid te worden voor zendeling, maar nauwelijks op gang gekomen werd hij afgekeurd voor het Afrikaanse missieveld van de *Rheinische Mission*. Weer en anders had hij de verwijding en de mensen-in-nood gezocht, en steeds bleef het hem eigen bij elk vraagstuk van kerk en politiek óm te zien naar het internationale, het oecumenische en het missionaire verband van de zaak. Na de mislukking van Barmen komt hij terug in het vaderland, doet zijn werk van diacon⁵² en wordt na korte tijd betrokken bij het werk van de Marthastichting te Alphen aan den Rijn. Een dergelijke voorbereiding tot het predikambt zou ál te singulier⁵³ moeten heten, als zij bewust als voorbereiding bedoeld zou zijn. Terugziende geloof ik toch dat het een zeldzaam goede voorbereiding is geweest: geen gym maar de bakkerij, geen academisch semester maar verpleging van epileptici, geen *studium generale* maar even de adem van de Zending en ten slotte tussen de kinderen, de wezen en de verwaarloosden. Het heeft alles rijke vrucht gedragen voor zijn later werk. Dirk Tromp was vooral de pastor, geheel enig in zijn soort, mede door deze gang van zijn “voor de studie” zogenaamd “verloren” jaren. Destijds was ds. A.W. Voors predikant-directeur van de *Marthastichting*. Als iets in Tromps leven hem providentieel voorkwam, dan de ontmoeting met deze vaderlijke vriend. Voors was hem tot een leidsman, Voors heeft hem “ontdekt”, hij heeft hem niet alleen de weg geëffend om tóch te kunnen studeren, maar heel de versnelde groei van zijn intellectuele wezen met liefde en wijsheid begeleid. Als “Ruimzicht”, het internaat van Doetinchem, hem opneemt, heeft Dirk Tromp reeds zoveel ervaringen in zijn hart verzameld waar anderen, beter-gesitueerden nooit aan raken dat een grote afstand tussen hem en de andere leerlingen van het gymnasium wel als tastbaar moet zijn geweest, zou men menen. Het tegendeel is het geval: hij was er spoedig thuis en achterhaalde als het ware, ondanks het tempo van de studie, zijn eigen jeugd, de vrijheid en het spel, het debat en het jolijt.

Maar er zou iets gewichtigs verzwegen worden, wanneer we niet even nader ingingen op de krachten die hem dreven naar het predikambt. We doen het met schroom, want wij betreden heilig land. Tromp was losgerukt uit het liberale levensgevoel en de moderne leer die hem op het dorp hadden omringd en gestuurd. Laten wij het maar kort en bondig zeggen: hij was *bekeerd*, in de meest letterlijke, explosieve zin en op een waarachtige,

⁵² Inmiddels verouderd woord voor ‘verpleger’ – de vrouwelijke variant ‘diacones’ is bekender – niet te verwarren met de kerkelijke functie van ‘diaken’.

⁵³ ‘Singulier’ is de aanduiding van bijzondere kwaliteiten die iemand geschikt konden maken voor het ambt van voorganger zonder aan de normale vereisten voor het predikantschap te kunnen voldoen.

onherhaalbare wijze. Het overkwam hem op een *Jeruël*-samenkomst⁵⁴ in Rotterdam, hij werd tot de persoonlijke overgave aan de Heiland gedreven door het eenvoudig evangeliewoord, onder het stromen van de zang en het gejuich van de bevrijden rondom hem kwam hij en bezweek voor Jezus' liefde. Dat was gebeurd omtrent zijn negentiende jaar, en het lag diep in hem gezonken. Voorshands hield hij het verborgen en toonde zijn verandering door mee te doen in kringen waar hij vroeger zo niet kwam, en helaas, men kan niet zeggen dat hij daar zeer geholpen en verkwikt werd. Zijn jonge geloof kwam in de kou van een wettisch denken, bijvoorbeeld in een club te Edam waar men hem benauwde met allerlei menselijke vonden⁵⁵ van "raak niet en smaak niet en roer niet aan".⁵⁶ Wij zullen er hier verder het zwijgen toe doen, maar dat deze ontmoeting met de christelijke burgerlijkheid hem mede, antithetisch, gevormd heeft, lijdt geen twijfel. Vooral pastoraal heeft hij hier eens en voor al aan den lijve ondervonden hoe een "ánder evangelie", zoals de Galatenbrief⁵⁷ zegt, een evangeliewet, het leven kan verkrachten, het hart in banden kan slaan en Gods Aangezicht zelfs voor ons kan verduisteren. De jonge man, die later zich in die trant van spreken en handelen niet thuis voelde, werd in die andere kringen eerder in aanvechting gebracht dan in ruimte gezet. Hij zocht de praktijk ánders en élders, in het diaconaat.

Dat hij door de ervaring van Jeruël nog in de verste verte niet tot de droom van het geestelijk ambt is gekomen, lijkt mij duidelijk. Het verlangen, men mag haast wel zeggen het wilde verlangen, de drift dominee te zijn is, naar zijn eigen getuigenis, in hem eerst ontwaakt door *De Hartog*, de geweldige prediker, die te onzent nooit meer geëvenaarde magiër van het gesproken woord, wie ook in de schier extatische bezieling de trefzekerheid van de taal nooit begaf. Dr. A.H. de Hartog⁵⁸ – hoe snel vergeten wij óók hetgeen zo ver boven de middelmaat uitstak – stond tijdens Tromps verblijf in Heemstede te Haarlem. Zelfs als de diacon Dirk Tromp nachtdienst had gehad met de naargeestigste verrassingen, liep hij naar Haarlem om De Hartog te horen. Hij kon er vrijwel nooit vroeg genoeg zijn om een plaats te krijgen, en zo stond hij gedurende de hele dienst en werd niet moe en keerde verrukt en getroost naar het gesticht terug. Deze prediker kende het donker van de wereld en van de wil. God was hem de opperzangmeester van een kosmos die uit leed en vervreemding zich wendde om doortocht te vinden in de Geest. Hij verkondigde de heilsfeiten als de ontvouwing van de éne bewogenheid van God. Hij riep de verborgen Godsvrienden op zich bewust te worden hoe Christus zelf een gestalte in hen aannam, zodat zij de naaste konden voorleven wat het is te leven in de hemel, namelijk wanneer het leven uit de eerste geboorte is gekruisigd, gestorven, opgegeven, ómgezet in dat van de tweede geboorte. Dit waren, ofschoon rijker, tot onherkenbaar toe geïnstrumenteerd, tot op zekere hoogte Jeruël-tonen. Tot op zekere hoogte, want het methodisme werd hier uitgedreven. En het nieuwe was voor Tromp gelegen in de ontdekking dat het heelal in al zijn dimensies als openbaring kon en mocht worden verstaan. De ál-openbaring en de ál-verheerlijking werden

⁵⁴ Jeruël was een evangelisatievereniging met afdelingen in verschillende dorpen en steden. Jeruël is de naam van een woestijn, genoemd in 2 Kron. 20: 16.

⁵⁵ Verouderd woord, betekende: vondst, ook wel: list.

⁵⁶ Col. 2: 21.

⁵⁷ Gal. 1: 6.

⁵⁸ Dr. A.H. de Hartog (1869-1938), hervormd predikant o.a. te Haarlem en Amsterdam, later hoogleraar godsdienstfilosofie aan de gemeente-universiteit van Amsterdam.

uitgeroepen en ógeroepen, bezworen zó suggestief dat aan de twijfel elke grond onttrokken werd. Het was soms alsof de heilige Presentie mét het zonlicht in de ruimte nederdaalde, de tijd stilzette en verlevendigde, de wanden van kerk en hart en wereld doorschijnend maakte. Tromp heeft zich later van De Hartogs theologie losgemaakt, onder de invloed van zijn *Kierkegaard*-studie, maar hij was een dankbare natuur en kon nooit zonder eerbied over de grote prediker spreken, zelfs in de grappen over De Hartogs exegetische klonk een milde toon mee. Hij kon de laatdunkende oordelen van de grutters nooit hebben, ik hoor hem nóg zeggen: “En toch is zelfs de malligheid van De Hartog dicht bij het geheim van de tekst dan de dodigheid van X, zelfs als ie op z’n best is.”

Tromp ging op het gym van klas tot klas als *primus* en liep twee jaar in. Toen hij 1918 te Utrecht werd ingeschreven als student, had hij zich reeds een goede voorraad van kennis, vooral van godsdienstwijsgerige aard verworven. En het was wonderlijk hem in de conservatieve sfeer van de Utrechtse faculteit zich te zien bewegen. Twee dingen vielen namelijk op, tenminste voor het oog van zijn vrienden. Ten eerste dat hij zo helemaal niet studeerde om dominee te worden, terwijl *mecenas* en *commiles* en iedere “dijkiaan”⁵⁹ het juist van hem verwachtten, al was het alleen om zijn leeftijd. Dirk kwam enkel om *theologie* te studeren, kras gezegd: *l’art pour l’art*. Hij voelde de studentenjaren als de onvergelooflijke kans van zijn leven. Het evangelistenbloed behoefde hij immers niet te verloochenen, wanneer hij wilde was er onmiddellijk en overvloedig gelegenheid deze drang uit te leven, maar hij had voorlopig geen opdracht, vond hij, zijn opdracht was: een gedegen theoloog te worden. En – ziehier het tweede wat opviel – hij ging daarbij met een sterk instinct zijn eigen weg, grotendeels buiten de academische leergang om. Altijd ontvankelijk en dankbaar voor wat er geboden werd, nogal braaf collegeloper en op zijn tijd een blokker, moest hij de vragen die als de eigenlijk centrale op hem áfkwamen op een eigen wijze tegemoet treden, daarbij geholpen, zeker, door de hoogleraren H.T. Obbink en Hugo Visscher bijvoorbeeld. Maar het is merkwaardig dat hij pas via de colleges van *Ovink* ging ontdekken en beleven wat theologie kan en moet zijn. *Ovink* was strikt wijsgeer en “kwam niet verder” (gelijk men wel pleegt te zeggen) dan de kennisleer, toch heeft *Ovink* hem de wijsgerige verwondering ingeprint en een nieuwe rationele deemoed, daarbij een goede en vrije consciëntie om theoloog te zijn, in alle eerbaarheid en godzaligheid, in alle achterdocht en vermetelheid. Wat *Ovink*s Kantinterpretatie voor onze vriend betekend heeft, is in deze korte levensschets niet te beschrijven. De gedurige vriendschap met *Ovink*s leerling en latere opvolger, de jonggestorven J.C. Franken, heeft een en ander levend gehouden, verdiept en ook in nader verband met kerk en ambt gebracht.

Waar kerkte Dirk Tromp? Nu, dat kwam goed uit! *Jonker* was in Utrecht, Gerrit Jonker⁶⁰, de *Kierkegaard*-kenner, die zich slag op slag een exegeet toonde van het zuiverst ras. Jonker, die met woorden etsen kon juist bij die wendingen waar De Hartog de verf uit de tube op het doek zou persen en waar Slotemaker⁶¹ in krachtige diagonalen een groots-decoratieve

⁵⁹ ‘Dijkianen’ werden de leerlingen van Ruimzicht in Doetinchem genoemd, naar de grondlegger ds. Jan van Dijk (1830-1900).

⁶⁰ Ds. G.J.A. Jonker (1864-1924).

⁶¹ Dr. J.R. Slotemaker de Bruïne (1869-1941), na zijn predikantschap hoogleraar in Utrecht en als CHU-politicus minister in diverse kabinetten.

affiche ontwierp. Jonker, de zuivere, die de lach – niet slechts de glimlach – in de kerk bracht, de eenzame, die uit de gemeenschap der heiligen leefde. Jonker, de sprankelende geest, volkomen doof voor het oordeel van de wereld en ten slotte, ja, toch ook Jonker, de evangelist. Want aan weinigen is het gegeven de bediening van het Woord aan de ingewijden en de evangelieprediking voor Jan en alleman zuiver in één vorm te verenigen. Dat was een tijd!, toen het verfijnde nog trók en het tedere nog boeide, toen men – hoewel ook in die jaren reeds duidelijk een tanen van zijn invloed te merken was in de kerkelijke atmosfeer – nog niet (zij het uit liefde voor de schare) schreeuwen moest en simpel doen. Hier was de weerloze eenvoud nog gevat in een kristalklare taal van hoge cultuur, hier werd het evangelie nog gehoord als een wonderboodschap, met al de diepteglanzen van de Bijbelse boodschap én met haar vanzelfsprekendheid, zodat liturgisch niet zelden een kinderlied als “daar ruist langs de wolken een lieflijke naam”⁶² het onwillekeurig antwoord van de gemeente had kunnen zijn.

Vraagt men waar dit in Tromps leven praktisch op uitliep, ik zou zeggen: op de evangelische activiteit door hem ingezet met zijn deelname aan het leven van de NCSV. In 1920 reeds werd hij voorzitter van de afdeling Utrecht. Niet lang daarna kwam hij in het landelijk hoofdbestuur. Daar heeft hij, om zo te zeggen, in nieuwe vormen, anderen, intellectuelen, een “Jeruël”-stond willen bereiden.

Naast de NCSV gaf hij zich in het bijzonder aan het oratorisch-homiletisch gezelschap *Progredior*, waar in de loop der jaren onder anderen A.H. Edelkoort, Th.C. Vriezen, H. van Oyen, A. van Selms, R. Dijkstra, H.J. Honders, H.C. Touw, J. Koopmans, W.H. van der Pol, M. Groenenberg lid van geweest zijn. Iedere maandag van 3-6 uur de kerkvergadering, iedere dinsdag van 7-12 uur de kamervergadering: het studeren ter voorbereiding en tot kritische bezinning op zoveel vragen die de theologie en het tijdsgewricht ons voorlegden, en de praktische oefening in prediking, liturgie en toespraak was (en is nog steeds) een onmisbaar element in de vorming van de predikant. Ook vonden wij daar de beste vrienden en kameraden. Dirk Tromp, die in Utrecht gekomen was om te studeren, kon zich hier ten volle ontplooien, hier werd hij gedwongen wat in zijn geest steeds meer daagde steeds nader te formuleren, waardoor zijn eigen helderheid en vastheid groeide.

Of de oorlog, de Eerste Wereldoorlog, de theologen en theologanten in het algemeen wel diep aangreep, valt te betwijfelen: ook van Tromp zou ik het tegendeel niet durven te zeggen. Dat veranderde eerst grondig – althans bij hem – door het optreden van Bart de Ligt en even later, toen *Kees Boeke* in ons land kwam. De Ligt fascineerde hem als vervoerd, soms demagogisch, ja demonisch volksredenaar van grote allure, maar de Quaker-mentaliteit van Boeke had hij lief. Het “Broederschapshuis” te Bilthoven is voor hem een haard van warmte en inspiratie, ook een plaats van grote beslissingen geworden. Het stond alles in het teken van een gespannen pogen om het christelijk antwoord op de *Russische revolutie* van 1917 te geven, een antwoord-met-de-daad. Ook Tromp en Annie de Jong, die later zijn vrouw zou worden, waren beducht voor een nieuw wereldbedrog door kapitalistische leuzen en dáárom antimilitarist. Zij en velen die dat min of meer consequent

⁶² Lied 33 uit de bundel van Johannes de Heer. De tekst werd geschreven door de kinderboeken- en kinderbijbelschrijver Eduard Gerdes voor het kerstfeest van Tot Heil des Volks (1858).

zijn geweest, tot de crisis van 1933 en de opkomst van het Derde Rijk hen stuwde naar andere beslissingen en hen vasthield in een andere houding. Heel anders dan na de Tweede Wereldoorlog leefde in de jongeren het besef dat er minstens iets gedaan was voor de harten van de mensen met de bezwerende kreet: “Nooit meer oorlog!” Men was in die kringen overtuigd dat het christendom in zijn dadenloosheid zou verstikken, dat een horigheid aan de daders van deze wereld en hun projecten een verraad aan Christus betekende. Deze overtuiging schiep een sfeer waarin ook Kierkegaards eenzelveigheid radicaal werd verbroken. Maar – en dat is een eerste vrucht van een zelfstandige theologische studie geweest – Tromp huiverde voor de dialectiek van De Ligt als voor een verzoeking en hij kon, bij alle genegenheid voor de prachtige mens Boeke, diens vlakke kritiek op de kerk eenvoudig niet uitstaan. Tromp voelde toen al dat een christen misschien wel socialist moest worden, maar dat hij nooit “religieus” socialist zou mogen zijn. Toen het ambt naderde, had Tromp het in zijn binnenste zwaar. Niet alleen omdat hij theologisch zich nauwelijks verantwoord kon (althans niet met die wijze van rekenschap die hem bij Kierkegaard voor ogen stond), ook omdat hij ópzag tegen de plaats van de ambtsdrager, als vertegenwoordiger van het gezag van Christus, want dat men geen recht had het Woord te bedienen, de sacramenten uit te delen en de openbare voorbede te verrichten op grond van zijn vrome gevoelens of christelijke overtuigingen, dit inzicht begon hem te dagen. Maar er was nóg een reden waarom het hem moeilijk viel de gemeente in te gaan: als afgevaardigde van de NCSV nam hij deel aan een internationale studentenconferentie te Swanwick (1920) en in de zomer van 1922 maakt hij een dergelijke samenkomst mee te Liselund in Denemarken. Daar had hij zo verre perspectieven gezien, daar was hij onderwezen in en geestdriftig gemaakt voor de problemen en mogelijkheden van de academische wereld. Hoe zou het op een dorp gaan, waar de wereld zo klein was en het denken te slapen gelegd, waar de gewoonte wellicht meer gold dan de waarheid, waar boer en burger en andere buitenlieden vreemd zouden zijn aan alles wat hem bewoog?

Hij is naar *Lemele* gegaan (11 augustus 1923), het kwam wel ongeveer uit wat hij had gevreesd. Maar hij hield van de Saksische mens en hij leerde gans nieuwe dingen. Hij stond daar midden in een geheel van natuurlijke sociale bindingen, zoals ze in Noord-Holland sedert lang niet meer golden: ongeschreven wetten, schone zeden van burendienst bij oogst en begrafenis, nog iets van het heilig haardvuur, nog een zweem van poëzie als die van Sluyter⁶³ in hart en mond van de ouderen. Het is geen diep volk, het blijft wat zedemeesterig, maar het is innig, trouw en hartelijk. In Lemele kon je ook best wat kwijt, maar wat die mensen hadden in hun bijkans erfelijke humaniteit en *gemoedsbeschaving* was reeds een rijkdom. Daar in Twente⁶⁴ heeft onze vriend – en het bood een goed tegenwicht tegen de al te formele voorstellingen van Boeke – een *samenleving* gezien die niet door maatregelen behoefde te worden áfgedwongen en evenmin op de inspiratie van enkelingen dreef. Hoe Tromps preken destijds klonken weet ik niet, maar ik ben overtuigd dat ze – praktisch gesproken, goeddeels terecht – veel van de kritische kracht inboetten die hij hun oorspronkelijk had willen meegeven. In de jaren 1923-'26 is er in onze vriend een laatste

⁶³ Willem Sluyter, predikant en dichter uit Neede (1627-1673).

⁶⁴ Lemele ligt (net) in Salland.

opleving geweest van een eerbied voor het bestáánde, die de profetie tempert en welhaast terugdringt. Nog in later tijd kon hij, zij het met een weinig zelfironie, vertellen hoe hij nu en dan vrij geregeld een stukje las uit Meester Heuvels *Oud-Achterhoeksch boerenleven*⁶⁵, als was het een kalenderblaadje. Met dit al had hij onwillekeurig nog te veel van de “Pfarrer, der es den Leuten recht macht”⁶⁶, zelf zou hij in rijper jaren ronduit en naar ons inzien overdreven zeggen: van de valse profeet.

Inmiddels had Tromp, een heel eind bij zijn jaargenoten vooruit, Barths stem vernomen. Hij was al in 1922 persoonlijk bij hem geweest in Göttingen, waar Barth toen als buitengewoon hoogleraar een bijzondere leerstoel voor de theologie van het gereformeerd protestantisme bezette. Tromp was er met N. Stufkens, die, gelijk in zovele dingen, ook in de ontdekking van de dialectische theologie als zogenaamd leek een vóórtrekker bleek en één die met zijn snelle geest de rechte contacten wist te vinden voor zichzelf, wist tot stand te brengen tussen anderen.

Het is onmogelijk ook maar enigszins een beeld te geven van de uitwerking van de ontmoeting met Barths *Römerbrief* (waarvan de tweede, definitieve uitgave in december 1921 van de pers gekomen was). Men weet dat de dialectische theologie van oecumenische betekenis is geworden, dat zij een ommekeer heeft gebracht op het gebied van de exegetische en dogmenhistorische waarderingsen, dat zij de dogmatiek in nieuwe luister heeft hersteld, met een zakelijkheid en een kunde tegenover de wijsgerige problemen die algemeen werden erkend. Hoe zou men als kalme Hollander vlak bij de oorsprong zitten van deze geweldige cataract en krachtsbron en niet uit zijn evenwicht raken, allereerst in verweer tot zelfbehoud, dan in verbijstering over de dolage van twee eeuwen, dan in onuitsprekelijke dankbaarheid voor de reformatie van de theologie, die de reformatie van belijdenis en kerkorde na eeuwen – zij het onder de consulvische⁶⁷ spanning en ontlading van een revolutie in vele gangbare begrippen – komt voltooien. Tromp reageerde eerst kritisch: te veel vroomheid kwam op de brandstapel, te zeer werd de cultuur onder Gods Gericht gesteld. Hij zag nog niet dat dit alles uit louter vreugde geschied[t] en gepaard gaat met het goddelijk oorlof ons volkomen geborgen te weten mét of zonder deze grootse visies en vormen, met of zonder deze ontzettende wanen en wanschapenheden van de menselijke geesteshistorie. Bij de “Hollandia-drukkerij” verscheen een verzameling van studies – ook hierin kwam Nederland (enigszins als in het geval Kierkegaard) niet zover achteraan als men uit de beperktheid van de geestelijke communicatie zou afleiden. Aan prof. dr. P.H. Kohnstamm, dr. O. Noordmans en ds. D. Tromp komt de eer toe *Karl Barth* in Nederland te hebben *geïntroduceerd*.⁶⁸ Kohnstamm – geheel afwijzend, Tromp – kritisch-refererend, Noordmans met de genialiteit die in één greep van spontane reductie tot op het wezenlijke onderkent en een bezonnen vermaan tegenover eenzijdigheden in petto houdt. In 1918 was de éérste “*Römerbrief*” verschenen, dat was ons in Nederland volkomen ontgaan. Het betekende echter geen grote schade, want eerst de tweede editie, totaal omgebouwd, geeft de grondlijnen van de nieuwe waarlijk synthetische godgeleerdheid, zij het ombruist door

⁶⁵ H.W. Heuvel (1864-1926), *Oud-Achterhoeks Boerenleven*, postuum verschenen in 1927.

⁶⁶ Titel van een preek van Karl Barth over Ez. 13: 1-16, gehouden in Safenwil, februari 1916.

⁶⁷ Onbekend, waarschijnlijk is bedoeld: convulsief = krampachtig.

⁶⁸ D. Tromp, Ph.A. Kohnstamm en O. Noordmans (1926): *Nieuwe theologie – de school van Barth*. Baarn: Hollandia-drukkerij.

een profetisch, dynamisch getuigenis, zo krachtig en ontroerend dat het ook zeer wel mogelijk was zich door het boek alleen maar te laten stichten op een gans uitzonderlijke wijze. Want het was een machtige prediking, ja eigenlijk ook een evangelisatie op de Areopagus, tussen marxisten en Stahlhelm-kerels, tegen, samen met, en ten bate van neokantianen en Nietzsche-vereerders, een prediking van Gods vrije genade over alle vlees, van Gods eigen tegenwoordigheid in de afgrond van het bestaan, zo een prediking eenvoudig en geladen met de “alte Reformatoren-leidenschaft” (zoals sommige Jezuïeten ontdekten).

Het was de tijd van de beklemming, waarvan Spenglers *Untergang des Abendlandes* een grootse vertolking gaf. En nu zou het tegelijk worden de tijd waarin innerlijke bevrijdingen werden gevierd als waarvan sedert mensenheugenis geen sprake kon geweest zijn. En ook dit was een conclusie die zich vanzelf opdrong: het kwam dus tóch, ook voor het waarachtige ernst maken met de vragen van cultuur en politiek, van sociale gerechtigheid en wereldvrede, áán op de prediking, ja beslissend alléén op de prediking. En de theologie was niet anders dan de kritische bezinning op de prediking, hoe ze schriftuurlijk én actueel kan zijn, hoe ze ettelijke paardenlengten het denken van de tijd vóór kan zijn en tegelijk diep verbonden met de basis van de oerchristelijke zekerheid en verwachting. Tromp veerde op, er kwam een nieuw getijde voor het gereformeerde geestesleven, men zou ‘gereformeerd’ weer gaan verstaan als een katholieke modus, velen zouden toekomen en de schoonheid van de heilige leer verstaan, de wereldbeschouwingen zouden vernederd worden tot bonenstaken en staketsels van leiplanten, ze zouden hun totalitaire pretentie gebroken zien en er zou grote vreugde zijn om de weerkeer van het Getuigenis. “Keiner von den Freunden dieses Buches (stond in de voorrede), der selbst Pfarrer ist, soll leicht daran tragen, dasz er es nicht nur sich selbst, sondern auch seiner Gemeinde nicht leicht machen kann”. Dat sloeg weliswaar op het formele, het gewaad van het boek, omdat de suggestie van het “eenvoudig evangelie” nog zeer werkzaam was en de traagheid zich gaarne daaraan vastklampte, maar het werd toch een belangrijk element in het optreden van de “vrienden”. Ook Tromp, nadat hij meer en meer was ingewijd in de kritische theologie (zoals het toen veelal heette), volgde wel een tijd een te zware, te overladen, ook wel te sombere preekwijze om de gemeente als het ware te dwingen naar de diepte af te steken. Er was zoveel recht te zetten, er moest zoveel verzet gebroken, zoveel zelfbedrog ontmaskerd worden. Het gevaar was zodoende niet denkbeeldig dat men, ondanks de hernieuwde leer van de rechtvaardigmaking, veel menselijke toorn aan de dag legde en zijn eigen verontwaardiging met de toorn Gods ging verwarren.

Doch ook in deze moeilijkheden heeft hij een eigen weg gevonden, mede omdat hij door zijn merkwaardige vóóropleiding schuw was voor alle abstractie en de mensenkinderen, zonder illusie, met liefde kon aanzien. Dat bleek al spoedig in *Heerlen* in Limburg, waar hij september 1926 intree deed. Hier werd hij gebracht in het grootbedrijf, hij zag de mensen die geen hoeve of eigen huis, geen overlevering en burendienst, geen verband met natuur en voorgeslacht hadden, opgenomen in grote gemeenschapsvormen van zakelijk, ethisch en religieus karakter. Daar was het grootbedrijf van de mijnen, daar was het grootbedrijf van het *socialisme* en het grootbedrijf van het *katholicisme*. En het eigenaardige was dat ze alle drie zowel zakelijke als ethische en religieuze invloedssferen vormden, daartegenover vrij te

staan met een godgegeven “Überlegenheit”, daar een eigen boodschap te brengen, die allen aanging en zich aan geen levensvorm gevangen gaf, daar te kunnen blijven dienen met een cultuurkritiek die ook en allereerst het *religieuze* trof, daar te mogen staan met een belofte voor de menselijke cultuur, die ook en allereerst over het *zakelijke* van het leven en de arbeid zich uitbreidde, dat was de vrucht van deze ontwikkelingsgang van bakker tot diacoon en aspirant-zending en student, van “Jeruël” en De Hartogs preken, de Kierkegaard-lectuur, van Kees Boeke’s invloed, en toch moet men zeggen: de laatste invloed, die van Barth, nam al de voorgaande in zich op en Tromp kon door deze synthetische werking zich ontslaan van de strijd en de rekenschap op vele kleine, verkavelde fronten. Hij stond bij de *mens*, tegen de Moira van de maatschappij, omdat God zich met de mens verbonden heeft in Christus Jezus. Hij was bij de verdrukten, maar gaf geen steun aan hun ressentiment, hij stond tegen de socialistische organisatie, voor zover die de functie van de religie vervullen wilde, hij stond tegen de religieuze organisatie, voor zover deze de functie van het vrije Woord van God verdrong. Het werd een spannende tijd daar in Heerlen. Tromp had geregeld contact met dr. Poels, monseigneur, de aalmoezenier van de arbeid, Onze lieve Heer van Zuid-Limburg, en met pater Colsen, die, veel meer theoloog dan Poels, in het gezellenhuis te Lutterade of Geleen of waar ook, niet ongaarne met hem disputeerde en ook wel wilde luisteren. Tromp voor zich voelde zich beter thuis bij de rode broeders, hij verbond zich tot voordrachten voor het Instituut van Arbeidsontwikkeling, hij verdiepte zich in de bijzondere beperkingen van het mijnwerkersbestaan, in de onvermijdelijke structuurwijziging van de mijnwerkersgezinnen, in de sociale wetgeving, in de perspectieven van de *vakbeweging*. Hoe bitter was het hem de botheid te ervaren ook zelfs van sommige leiders (wij schrijven 1926/1928) tegenover geestelijke waarden, traditie, stijl, maar vooral ook tegenover de ernst van geestelijke *nood*! Hoe kon hij zich ergeren aan de stommiten van de *Notenkraker*⁶⁹ (die overigens een zeer te waardenen mitrailleurvuur onderhield op allerlei bourgeoise gewichtigheid), wanneer dit politieke moppenblad nota bene in een zo overwegend roomse streek de geestelijkheid belachelijk maakte (“de kaffers! de stomelingen!”, zei Poels met de innigste voldoening!). Toch werd zijn solidariteit met de arbeidersklasse ernstig genomen, getuige een niet officieel contrabezoek van het plaatselijk partijbestuur in de kerkdienst, waar tot hun verbazing gans iets anders gegeven werd dan een preek over misstanden of over sociale gerechtigheid. Ook naar de andere zijde bleef veel misverstand: de pastoor noch de burgemeester (let op de volgorde, een indicatie van een praktijk die vanzelf spreekt ondanks alle verfijnde theorieën over de natuurrechtelijke basis van recht en staat) konden begrijpen de taal van het geuzenbloed naast de gulle lach bij de processie die schier automatisch in de kermis overging. Religieus is het alles zó begrijpelijk dat men het christelijk rechtvaardigen wil, *dat* brengt de scheiding. Het christelijk geloof onderscheidt zich echter van alle religie. Maar dan de protestanten! Och, de “importprotestanten” hadden meer begrip voor de wezenlijke dingen dan de “oerprotestanten” – die al een eeuw of langer in die streek woonachtig zijn. Bij de laatsten kon het voorkomen dat als de dominee uit de Schrift gelezen had of uit de *Ziekentroost*⁷⁰ en gebeden had aan een sterfbed, de volgende dag een rouwbericht verscheen: “Heden

⁶⁹ Aan de SDAP gelieerd politiek-satirisch weekblad dat van 1907 tot 1936 is verschenen.

⁷⁰ Een wijd verspreid reformatorisch boekje uit 1571 van de naar Engeland gevluchte predikant Cornelis van Hille, in de Nederlanden voor het eerst uitgegeven in 1579.

overleed, voorzien van de H. Sacramenten der stervenden...” In Heerlen is Tromp begonnen met een meer *gezette studie van de katholieke leerontwikkeling* met name na het concilie van Trente. Ik ken onder de predikanten niemand, en onder de professoren slechts een enkele, wiens bibliotheek zo rijk voorzien is van de beste, zowel klassieke als moderne literatuur aangaande roomse dogmatiek, liturgisch en devotieel leven, als de zijne op den duur geworden was. Velen hebben zich afgevraagd waarom deze kundige man, die bovendien zijn taal wel tot zijn beschikking had, bijna niets heeft gepubliceerd. Het moet mijns inziens verklaard worden uit een te geregeld verkeer met het allerbeste. Het maakte hem niet alleen eerbiedig, het verlamde hem, en dat temeer waar zijn nuchter oog had opgemerkt dat ook het uitnemende in de huidige kerk nauwelijks wordt opgemerkt, terwijl buiten de kerk de christen nog steeds onder een verdict ligt. Hoogstens is er een vluchtige aandacht voor enige religieuze lyriek. Waarom zich kwellen om de dingen nog eens anders en misschien hier en daar *béter* te zeggen? Het vindt toch geen gehoor dan bij de eigen kring, het schiet toch geen wortel in het volksleven. En wat er noodzakelijk geschreven moest worden aan inleidingen, samenvattingen, herhalingen, dat gebeurde, meende hij, door anderen veel vlotter dan hij het ooit zou kunnen!

Toen – intrede 27 oktober 1929 – kwam *Zandvoort*. Weer een heel andere omgeving, zowel sociografisch als naar de geestelijke ligging van de gemeente. Geen vissersdorp als Katwijk, een paar garnalenvissers, wat schelpengaarders en -mengers. Verder pensions, winkelneringen, cafés en grote hotels, alle afhankelijk van het seizoenleven en het strandvertier, 's winters uitgestorven en vol gapende verveling, de familietradities door het voorbeeld van de stedelingen ondermijnd, een onzekere, half dorps-, half mondaine jeugd. En daarnaast, *tot dezelfde parochie* behorende, de geld- en geestesaristocratie van Aerdenhout, de grootse villa's, de tennisvelden en golfbanen, de culturele kringen, de salons, de nerveuze drift naar geestelijke vernieuwing naast het koesteren van de laatste restanten van de negentiende-eeuwse civilisatie. In zulk een milieu staat de kerk, en zeker in haar gedaante van dorpsgemeente, bloot aan een veelvuldige concurrentie van exquise erediensten, samenkomsten, wijdingen, om niet te spreken van de rondreizende filosofen en opperwijzen. Tromp kon er aanvankelijk niet uit wijs worden: waar moest men praktisch beginnen? De spanning tussen dorps- en villaparkmentaliteit op te heffen in een echt gemeentelven, dat niet met kunst- en vliegwerk gemaakt, maar geboren zou zijn uit de ontmoeting met Woord en Sacrament, bleef het ideaal dat hij op verre na niet heeft kunnen bereiken. Het scheen wel vaak of heel zijn vorming langs de merkwaardige weg die we hebben uitgestippeld hem niets kon baten om in deze situatie geestelijk orde op zaken te stellen. Er bleef ten slotte niets over dan wat men niet *áán*kon te laten liggen, om zich te wijden aan de gewone vervulling van de ambtsplichten, waarbij de catechese een zeer belangrijke plaats innam, daarnaast, incidenteel, door cursussen in particuliere huizen, door bijzondere jeugddiensten in Aerdenhout nieuwe contacten te zoeken en te werven om meer ontvankelijkheid en vertrouwen. Op het dorp zocht hij de jongeren te binden, op de toen bloeiende “Jong Hervormden”-avonden leidde hij helder en warm de onderwerpen in die men wenste, maar ook die hemzelf bezig hielden, met name alles wat met het gevaar van de opdoemende totaalstaat en met de Duitse kerkstrijd samenhang. In zijn werk ging meer en meer de pastorale zorg doorschijnen. En de onpraktisch geheten predikant speelde het toch

maar klaar in Aerdenhout een kapel te bouwen, centrum vooral voor het jeugdwerk. Dat en hoe Tromp het onbegrip van velen verdragen heeft, pijnlijk getroffen telkens weer, maar niet uit zijn evenwicht gebracht – wie het van verre heeft meegemaakt denkt er met ontroering aan. Een “In Memoriam” in de plaatselijke kerkbode zou het later zo samenvatten: “Hij was een man die ruimte nodig had, veel ruimte, om te kunnen ademen. Het vanzelfsprekende, het al-te-menselijke in ons godsdienstig en kerkelijk denken benauwde hem. Er was zo weinig over van de spanning die er ligt in de aanraking van de Eeuwige God met het leven van deze aardse mens. Wat was er over van de heilige verwondering over Gods ontferming ten opzichte van een onwaardig, gevallen schepsel?” – “Hij kon radicaal zijn als hij begon het overgeleverde op zijn waarheidsgehalte te peilen. Beangstigend – misschien wel eens overmoedig radicaal. Maar het was hem een heilig moeten. Wie zal zeggen hoeveel benauwenis en strijd het hem niettemin zal gekost hebben. Een mens breekt niet onbedreigd de losse stenen onder zijn eigen levenshuis weg.” – “Hij heeft erin leren berusten dat de velen wie hij zo graag de wijdsheid van de gedachten van God had getoond, hem slechts zo moeizaam konden volgen, hij heeft dit aanvaard zonder dat er enige bitterheid overbleef.”

We willen nog opmerken dat er tegenwoordig twee predikanten zijn in Zandvoort en één in Aerdenhout, Tromp had te doen wat zij nu gedrieën trachten te doen. Deze vermeerdering van werkkrachten was reeds omstreeks 1930 noodzakelijk. De verbijstering door overlading met werk is ook een factor die men in rekening moet brengen om te verstaan hoe iemand als Tromp zich gedrongen voelde zich op enkele vitale punten van het kerkelijk leven (zoals de catechese in het dorp en de kringen in Aerdenhout) met volledige ernst te concentreren. Deze tijd in Zandvoort – veertien jaar – was voor het gezin Tromp de heerlijkste, het werd bijna ondenkbaar dat zij ooit van zee en strand weer zouden scheiden. En hier ligt, zeer nuchter, méde de reden van het bedanken voor beroepen naar elders. Ds. Tromp werd in deze jaren vaak gepolst, hij werd beroepen in Dordrecht, tweemaal naar Rotterdam, in latere tijd kwam er nog een “toezegging” uit Kralingen. Even heeft hij het zeer moeilijk gehad met de aanbidding van het rectoraat van de Theologische School te Batavia. Het werd alles afgeslagen, er werd na min of meer ernstige overweging aan voorbijgegaan. Men vroeg zich soms af: waar wacht hij op? Het leek soms ondoordringelijk. Voor mij staat het vast dat hij inderdaad wachtte op een ruimer arbeidsveld, waar zijn pastorale gaven volledig emplooi zouden kunnen vinden.

Dat is ook gekomen: eind 1943, toen hij beroepen werd door de gemeente van Amsterdam met een bijzondere opdracht voor het werk onder de “buitenkerkelijken” in Amsterdam-Zuid. Op 9 januari 1944 deed hij zijn intrede in de Westerkerk. Hij stond onverwacht aan het front, in de door terreur ontstelde, door honger bedreigde hoofdstad. Naast de schrijver van deze inleiding moest hij zijn weg zoeken, in een eigen parochie rondom de Weeshuiskapel. De dominee en zijn gezin hadden zich de evacuatie van de bevolking en de afbraak van Zandvoort zeer aangetrokken. Maar dit was nog een heel ander territoire. De verhuizing met de grote moeilijkheden daaraan verbonden, ziekte van zijn vrouw, operatie van zijn dochter, kwam de overgang verzwaren. Maar de verwikkeling in de grote misère, die van alle kanten het Nederlandse gezinsleven overheerste en waarvan ook de “intellectuelen” (getuige het groot aantal van geïnterneerden, weggevoerden, gevangenen, ter dood gebrachten juist

in deze kringen) hun zware deel droegen, greep hem persoonlijk-bovenpersoonlijk aan. Evangelisatie! In die tijd en in deze contreien, onder het oog van de vijand, omringd door zoveel tegenstrijdige gedachten over God en Noodlot, goed en kwaad, leven en offer! Zou hij ertegen opgewassen zijn? Eerst voelde hij zich onthand en als neergesmeten in een lege ruimte, maar hij vermande zich, tot het grote leed kwam van de ziekte, de nood en het sterven van zijn oudste zoon. De *Jobsvragen* en de twistgedingen met God waren nu ook in zijn persoonlijk leven aan de orde van de dag. Want aan de ene zijde kromp de smart wel enigermate in tegenover het ontzaglijk lijden van de volken, maar anderzijds werden deze vragen door het bezig zijn met hetgeen zoveel anderen trof ook ondersteund en opgedreven. En toch overwon hij de ingezonken staat, de uitputting van hart en geest. En toch ging hij aan de slag op de braakliggende akker die hem was toegewezen. Waar waren wij beland en waar wilde dit heen? De mensen stroomden toe naar de kerkdiensten, want men was verontrust tot in het diepste wezen en ook... er was weinig of niets te doen in de avonduren. Zo kwamen de mensen die van verre hadden gestaan het weer eens proberen met de kerk, het was een gunstige tijd voor een doorbraak tot het hart van het evangelie. Toch bleef voor Tromp de vraag klemmend: weten wij zelf op dit ogenblik concreet wat het Woord ons wil bijbrengen? *Hebben we werkelijk iets te zeggen?* Iets dat tegen de geestelijke boosheden in de lucht⁷¹ opgewassen is? En zo ja, hoe zal men het zeggen dat het verstaan wordt? Hoe zal men vertalen zonder de eigenaardige, onvergelykelijke zin van de boodschap nu geweld aan te doen? En – is er een gemeente die dit werk dragen kan? Zal er straks een gemeente zijn die de nieuw gewonnenen werkelijk weet te ontvangen tot wederkerige verheugenis en verrijking?

Voorals in de Zandvoortse jaren had onze vriend methodisch een zo uitgebreide kennis van de moderne literatuur van Europa verworven dat hij nu, in zijn nieuwe positie, ook ondanks de misère en terwijl het gebrek aan tijd en gelegenheid nieuwe lectuur verhinderde, uit een grote voorraad kon putten. Doch dat was een bijkomstige abundantie, al is ze velen ten goede gekomen. Ik heb altijd gemeend dat Dirk Tromp in Amsterdam-Zuid, in dit uiterst merkwaardige werk *zijn bestemming* zou bereiken, daarom ijverde ik voor zijn kandidatuur. Het scheen of zijn levensweg precies leidde tot dit arbeidsterrein, hij was nuchter, vaak op het cynische af, en bleef bezocht met visioenen van een nieuwe wereld. Hij had vele talen leren verstaan van eenvoudigen en geletterden, van vromen en zoekers, van boeren en mijnwerkers, van roden en zwarten, van piëtisten en orthodoxen, van marxisten en theosofen, van spinozisten en nihilisten. Hij was als aangewezen door zijn eigen ervaringen van het duister van het leven en van de grote bevrijdingen die hem hadden in ruimte gezet op een bovenredelijke wijze. Hij had genoeg theologie en wijsbegeerte, psychologie en literatuurgeschiedenis tot zijn beschikking om in allerlei gesprek kalm en slagvaardig te zijn, hij had een singuliere gave om te luisteren en kon een taal uitslaan van sonore pracht.

En daarom blijft het mij ook nu nog, een jaar na zijn verscheiden, moeilijk om de zekerheid dat dit inderdád zijn hoogste bestemming in dit leven is geweest én de vrede onder het gericht dat dit zo snel en wreed moest voorbijgaan, in het hart te verenigen. Nooit heeft hij zo machtig gepredikt, nooit bruiste van het orgel van zijn taal de troost zozeer als een kracht

⁷¹ Ef. 6: 12.

van Boven, nooit heeft hij zo teder betuigd dat en waarom te hopen een gebod Gods is. Bij ogenblikken moest een mens welhaast begrijpen wat het zeggen wil: “en daar werd grote stilte”.⁷² Maar hij wist dat wat hij deed op zichzelf niets was, dat de Geest zelf, in de uiterste gebieden van verlatenheid waarheen we in de *hongerwinter* werden gedreven en gebannen, moest indalen en de causale verbanden uiteen moest werpen om alle dingen nieuw te maken, de noodwendigheden moest omkeren om het hart deel te geven aan Zijn vrijheid. In het versomberd Amsterdam had de evangelist te staan tussen de mensen, die wankelden in hun laatste levensvertrouwen. De gevels van de huizen zien schichtig neer in de verduisterde straten. Zonder doel te vinden dan het *minimale standhouden tegen de aanvechting* en de angst, gaan de mensen naar hun werk en keren weer en zijn als gevangen in de burcht van hun woning of in de krocht van hun schuilplaats. Een kleine schare heft zich uit de oude sleur en gaat op in de daden van het ogenblik, in het verweer tegen de terreur. Over het geheel van de moderne buurt met de flatgebouwen hangt de lucht van een tuchthuis. Niemand is veilig, een ongerept vertrouwen kan niet opbloeien in een wereld van corruptie en verraad, van spionage en contraspionage, van represaille en tegenrepresaille. De wonderen van de Antichrist en diens profeten bloeien bloedrood en vaal. Wanneer was God zó verborgen, de kerk zo weerloos, het volk zo prijsgegeven, de enkeling zo eenzaam, de ongelovige zo leeg, de gelovige zo aangevochten, de duur zo kwellend, de daad zo dubbelzinnig, het zich onttrekken aan de daad zo schuldig? Wanneer liep de prediking zo grote kans óf tijdloos gefemel te lijken óf verlengstuk te worden van het nationaal gevoel of de humanistische verontwaardiging? Maar deze evangelist, al erkende hij het toegespitst demonische van de bezoeking, wist al eerder en anders van de wanhoop van de mens en zijn onhoudbare plaats. Reeds in 1934 schrijft hij: “De horizonten zijn verduisterd en ’t is of de tien plagen zich herhalen. En ’t is niet onmogelijk dat wij nog eens aanschouwen zullen de dood der eerstgeborenen. Ons denken schijnt zo nutteloos, en als men sommigen zou geven wat zij vragen, zouden wij ook nog zien dat het denken wordt afgestaan aan plaatsvervangers, die ’t voor ons allen zullen doen: die te traag waren om te denken, hebben het af te staan aan degenen die het niet kunnen.” En een eind verder in hetzelfde stuk: “Zo gebeure het dat men zich hier en daar verenigt in de roep naar de levende God. Door ’t grijze humanisme, door de rode massabeweging, door de zwart-bruine brutaalheid, door de doffe christelijkheid, door de grauwe kerkelijkheid zou Hij alleen kunnen doorbreken – Veni, Creator Spiritus!”

Dat met deze bede, deze kreet in het hart, een mens niet in de verleiding komt de weerbarstige wereld te ontwijken in de regionen van de geest, bleek wel toen het na het verzet, bij de *bevrijding*, ging om een nieuwe inzet. Tromp was van de partij bij de “doorbraak”, de poging om de oude partijverbanden te vervangen door nieuwe, beter aangepast aan de eis van het uur dan de confessionele en de ideologisch verstarde. Hij ondertekende mede de *verklaring van de zeven Amsterdamse predikanten* (juni 1945), die zich als orthodoxe herders en leraars aansloten bij de SDAP. Een daad van geloof wilde die aansluiting zijn, een symbolische acte was de publieke verklaring. De kort daarna verschenen brochure *Wat bezielt ze?* draagt mede zijn naam. Hij wilde trouw zijn aan het Evangelie en

⁷² Mk. 4: 39.

trouw aan zijn volk, zoals het zichzelf opnieuw scheen hervonden te hebben in de gezamenlijke opdracht een rechtvaardiger, humaner, "christelijker" samenleving voor te staan en te bevorderen. Geen religieuze vervoering, geen messiaans ideaal moest ons daarbij drijven. Nuchterheid!, soberheid, ingetogen woorden! Zakelijke plannen, veel geduld en altijd weer moed om te antwoorden op de uitdaging van een nieuwe situatie. Men moet niet menen dat Tromp de vervoering niet begreep en begeerde. Hoe zou hij anders zo goed geschreven hebben over Thomas Münzer bijvoorbeeld: "Het moet een vreemde en boeiende tijd geweest zijn, toen men de Geest op zulk een volstrekte wijze dwong gedaante aan te nemen op deze aarde... het ging om een volstrekte monarchie van de Geest... een overgevoelige waakzaamheid in het voltrekken van laatste gerichten... Zelden hebben mensen méér gewild, ervaren en begrepen dan in deze *onverloste katholiciteit van de doperse beweging*... een machtig verwachten, dat het opnemen kon tegen ieder traag geweld en iedere vorm van weerstand en duisternis, joeg langs alle belemmeringen heen en hijgde naar een nieuwe gestalte van de aarde, doorzichtig tot op de kern ...elke woestijn wilde het achter zich laten, bereid als men was door iedere Rode Zee barrevoets te gaan". Dan, daarvoor in de plaats, met een bedwongen ongeduld, te gaan preken en werken in de karige velden van de allereerste plantingen van het ethisch, politiek en economisch mogelijke, kost strijd, vergt zelfironie, kan verleiden tot indolentie, toeschouwershouding en neerslachtigheid.

Toen kwam de oprichting van het weekblad *In de Waagschaal*, de eerste week van oktober zag het eerste nummer verschijnen. De bedoeling was iets vast te houden van het ontzaglijk conflict van de geesten waar wij door de religieuze waanzin van de nazi's in geworpen waren, iets van een tijd waar alles, letterlijk alles in de waagschaal lag. De bedoeling was ruimte te scheppen voor de ontmoeting met de machten en de mensen die ons iets te zeggen en te vragen hebben in de nieuwe era. Evenwel zou de *ontvankelijkheid* een *kritische* moeten zijn. De redactie meende dat ten overstaan van ons volk de woorden en de pretenties opnieuw gewogen moesten worden, vooral hetgeen zich aanbood als zogenaamd onveranderd of onveranderlijk. Maar "een oordeel is alleen mogelijk met een beroep op een hoogst gezag en een laatste vrijheid". Er zijn vele geestesstromingen, maar er zijn slechts weinig totalitaire levenshoudingen, als men het nihilisme uitsluit slechts drie: namelijk *heidendom of jodendom of christendom*. Wie vanuit zijn christelijke existentie appelleert aan het hoogst gezag, realiseert zijn diepste vrijheid. Dit appel is, wanneer het concreet wordt gedaan, tegelijk een zichzelf in de waagschaal stéllen. Alleen dit is de ernst waardoor van "journalistiek" werk als dit waarachtige leiding kan uitgaan. En "deze leiding ligt uiteindelijk weer in de weegschaal van Hem die het leven en 's levens kansen ons hergaf en de vrucht verwacht van wat onder Zijn bestel in het vergane leed en de geschonken uitkomst werd gezaaid."⁷³ Tromp, die jaar op jaar zo raadselachtig weinig op papier gezet had, voelde zich hier eindelijk thuis. Nu kwam hij los, hij heeft in dit weekblad in anderhalf jaar meer geschreven dan in de voorgaande tien jaren van zijn leven, in brochure of tijdschrift. Het ging over de Openbaring Gods en de huidige denkvormen, over Israël, over het Duitse probleem, over de politieke delinquenten. Het ging om bezinning op goed en kwaad in de verzetsstrijd,

⁷³ Delen van dit tekstgedeelte en de letterlijke citaten uit het artikel 'Ons uitgangspunt' in het eerste nummer van *In de waagschaal*, ondertekend met 'De redactie'. K.H. Miskotte (1982): *VW 1, In de waagschaal*, 29-30.

over de nieuwe kerkorde van de Hervormde Kerk, over het personalistisch socialisme, over Rome en de roomse irenici. Het ging over de staat, over de doodstraf, over het proces te Neurenberg, over de Indonesische vrijheidsstrijd, over de oecumenische beweging. Maar het ging ook over kerk en politiek, kerk en vakbeweging, kerk en film, kerk en sport enzovoort, en over de nieuwste literatuur: over Steinbeck en Werfel, Kaj Munk en Vestdijk enzovoort. Het was in geen enkel opzicht een partijblad, noch kerkelijk noch politiek. In die sfeer voelde Tromp zich tot het beste wat hij geven kon gedreven, en zo kwamen die uitnemende meditaties, schetsen, kleine essays tot stand, vooral ook die opmerkelijk goede inleidende artikelen bij de nadering van de hoogtijdagen van de christenheid.

Intussen was de ziekte die hem dodelijk zou worden haar verwoestend werk al begonnen. Telkens was hij voor korter of langer tijd uitgeschakeld. En kwam terug, en zette zijn schouders weer onder het werk. Zijn lichaam werd afwisselend als met mokerslagen gesloopt en dan weer stil prijsgegeven aan het sluipend verderf. Hij heeft zwaar geleden, extra omdat hij zo gehecht was aan het, ondanks alle raadselen, heerlijke leven en omdat hij volhield te geloven in de wonderdadige kracht van het gebed. Bijkans vier maanden lag hij in het Diaconessenhuis, zwevende tussen de uitersten, worstelende met de dood en met het leven. De vernedering, de vernedering! Het wegzinken, het verzinken! Het meegesleurd, het weggerukt worden! En toch was het misschien voor de omstanders meer een aanvechting dan voor de strijder zelf, hoe heeft hij in zijn stuk over 'De waarheid aan het sterfbed' [1947] gepeild de weerloosheid van de doodvermoeide, die in een hoek gedreven door het bezoek van de pastor, spréken moet, opdat er een getuigenis zij en "laatste woorden". Maar "sterven maakt eenzaam en zwak: men gebruikt er zijn allerlaatste kracht voor. *En alles, alles houdt op, tot het denken en liefhebben en bidden toe*" - "waarom zouden zij de doop niet veel meer laten gelden dan de laatste gedachte, waarom de kruiswoorden van Christus niet veel meer dan de laatste woorden van een stervende?" Hij vierde nog het feest van Jezus' geboorte in 1947 bewust en innig mee, 30 januari overleed hij nog onverwacht. Op dinsdag 3 februari werd de uitvaartdienst gehouden in de kerk te Zandvoort, vond de begrafenis plaats op het kerkhof aldaar. Hij is 59 jaar geworden. "'t Heeft alles wat met de dood te maken heeft, bij ons zo'n vreemde klemtoon, soms vrees ik dat wij meer geloven in onze dood dan in de Opstanding van Christus, De Waarheid heeft zo'n lichte – hoe zal ik zeggen? – zo'n moederlijke hand. Maar wij zijn zozeer onder de indruk van het sterven dat wij de liturgie van de Paasmorgen in de sterfkamer niet eens horen."

Voor deze bundel hebben wij een keuze gedaan uit het verspreide werk. Wij zochten in de *Zandvoortse Kerkbode*, in het *Amsterdams Kerkbeurtenblad*, in *Eltheto*, in de prekenreeks *De komst van het Koninkrijk*, en in de weekbladen *Woord en Geest* en *In de Waagschaal*. De bundel is opgebouwd in drie delen: I. "*Meditaties*" over Schriftwoorden, daaronder vindt men behalve de Zandvoortse stukken twee preken: "Verblijdt u in de hoop" en "Troost – troost", en een paar meditaties uit de Amsterdamse tijd. De volgorde is in deze afdeling chronologisch. II. "*Het jaar des Heren*" bevat de hoofdartikelen, door Tromp geschreven bij gelegenheid van de christelijke feestdagen in *In de Waagschaal*, daarbij voegt zich 'De heerlijkheid van Christus' lijden' uit het *Zandvoortse Kerkblad*. In deze groep is de volgorde niet chronologisch maar thematisch bepaald. III. "*Inzichten en uitzichten*". Deze groep opent met het brede essay 'De levende God', indertijd verschenen in de bundel *De Openbaring der*

Verborgenheid (1934), dan volgen die stukken uit *In de Waagschaal* die de vragen van kerk en kerkgang, prediking en evangelisatie, ethiek en praktijk (de arbeidsvreugde, het gezin enzovoort) betreffen. Hieronder hebben wij het artikel 'Evangelist en wereld' uit *Eltheto* gerangschikt.

Wij hebben ons bij onze keuze beperkt tot datgene wat ds. Tromp zelf voor de druk heeft bestemd, de poging uit zijn nagelaten papieren preekschetsen enzovoort voor publicatie geschikt op te delven, hebben wij tot onze spijt moeten opgeven. Zij bleken te duidelijk voor persoonlijk gebruik bestemd, het strikte verband van de kostelijke gedachten lag meer in zijn geest dan op het papier, en een bewerking scheen ons, zo al mogelijk, niet geoorloofd. Ondanks dit gemis geeft de bundel een vrij volledig beeld van wat ds. Tromp was en betekende voor de gemeente en die bij haar in de buurt leven wilden.

Het kan niet de bedoeling zijn – en in elk geval zouden wij ervan willen afzien – geest en karakter van ds. Tromp te beschrijven of een schets te geven van zijn theologische inzichten. Zowel het eerste als het tweede ligt in het nagelaten werk genoegzaam duidelijk voor ogen. Maar velen hebben van Tromp gehouden, nergens vonden zijn vrienden tot nog toe gelegenheid iets te zeggen van zijn persoonlijke levensweg, die voor een deel representatief is voor een hele generatie en voor een ander deel het merk draagt van een *bijzondere leiding*. Hij heeft zo weinig geschreven, in dit opzicht kwam hij niet los van een zekere rem, een hindernis. In zijn leven echter is iets neergeschreven van zeer eigen kwaliteit. Het was het *leven* van een *evangelist*. Hij verenigde in zich, in een nauwelijks bereikt maar waarachtig evenwicht, precies datgene wat naar ons inzien nodig is voor het getuigend en verlichtend werk dat in dit tijdsgewricht in de randgebieden van de kerk moet worden verricht, met een nieuwe gehoorzaamheid. Dat zijn theologie (ze was de "zijne", ook al viel zij goeddeels samen met wat Barth kwam brengen) een beslissende factor is geweest tot ontbinding van de beste krachten van geest en gemoed, is duidelijk. Het nieuwe verscheen hier onopvallend, was daarom niet minder groots, werkte daarom niet minder door tot in afgelegen streken van ons volksleven. Wij hebben dit nieuwe trachten uit te drukken in de titel van deze met veel zorg samengestelde bundel. "*Verbond tegen het lot*" – daarin ligt de verheugenis over Immanuël, God met ons! God en het lot zijn niet bondgenoten tegen ons, die samen het feit stellen en ons leven dwingend bepalen: maar God is onze bondgenoot tegen de wereld, tegen de blote noodzaak, tegen de losgeslagen demonen, tegen de zonde en het leed, tegen de twijfel en alles wat twijfel wekt. Het "lot", daarmee vatten wij samen het geheel van die wederwaardigheden die niet, of nog niet, of niet meer door ons kunnen verstaan worden als geboren uit het Woord dat in den beginne was en dat is vlees geworden. Wanneer dit geheel van wederwaardigheden door God als onze bondgenoot in de geschiedenis van ons leven gedragen wordt vóór ons en mét ons en in ons, dan blijkt het, als in een nieuwe onthulling, hoe ook het lot méde in het verbond is begrepen en gebruikt, ingevoegd en verklaard. Alles komt hier op de órde van de kennis aan en dus op de volgorde van de bevinding en op de hiërarchie in de accenten van de belijdenis. *Het heidens religieus empirisme ligt nog als een vloek over het hart van velen*, de natuurlijke theologie, die God en wereld samen ziet tegenóver de mens, als een Macht die geen rekenschap geeft, een Macht die afwisselend onder aspect van het "Al" en van de Godheid kan worden gezien, maar in feite God doet verschijnen in het gewaad van het Al, waarin hij zich verschuilt, zich verbergt

en onttrekt, om te spreken door de authenticiteit van de feiten. Aan dit geloof, aan dit levensbesef heeft de moderne mens, niet zonder schuld van een janusachtige Godsleer, door de kerk gehandhaafd en gehanteerd, zich de dood gegeten. Het was Tromps overtuiging dat de mensen God niet kunnen liefhebben zolang Hij geacht wordt gemene zaak te maken met de “werkelijkheid”, met de machten, tronen en heerschappijen, met de causaliteiten en demonieën, met Legio en de ster Alsem⁷⁴. In het evangelie – trouwens reeds in Israëls kennis van God als de Leider en Gezel van zijn historie, die de zee der oermachten klieft en de monsters doodt, die de bergen laat roken en de tirannen beschimpt en de vestingen belacht (“de naakte grond wordt ontbloot door Uwen boog, om de eden aan de stammen gedaan door het woord”, Hab. 3: 9) – worden de overheden en de machten gezien en verkondigd als in hun antigoddelijkheid onthuld en *in het openbaar tentoongesteld*, in de triomftocht van Christus’ opstanding als buit en slavenvolk meegevoerd. Noordmans zegt het ergens (*Geestelijke Perspectieven*, blz. 134) zo: “De driehoeksstelling van God, wereld en mens wordt verbroken... alle verhoudingen tussen de dingen en allermeeft die tussen God en mens, krijgen een zin die... aan de natuur en ook aan de moraal is ontheven”. N. zegt dit van de “wijsbegeerte van de geest” – maar onderkent dat dit een Bijbelse erfenis is: “Het blijkt niet onjuist, wanneer de Theologie de kosmologische vorm, de driehoeksstelling van God en wereld en mens, opgeeft. Het is geen fout van het idealisme, wanneer daar alles “in de geest verzonken raakt” – “het gereformeerde leven verkeert met de Schepping niet direct. Dat doet de heiden in de magie. Het doet het met het werk der Verlossing ook niet regelrecht. Dat doet de roomse in de mystiek. De gereformeerde verkeert met God in de nuchterheid van de toeleiding des Heiligen Geestes, waarin schepping en verlossing hem in zeldzaam sobere en gedoken vorm worden toegeëigend” (Noordmans, p. 167).

“Troost, troost mijn volk, zal ulieder God zeggen!”⁷⁵ – “Waarom zegt gij dan: mijn weg is voor de Here verborgen...? Weet gij het niet...?”⁷⁶ – “Want God, die gezegd heeft dat het licht *uit* de duisternis schijnen zou, is degene die in onze harten geschenen heeft, om te geven verlichting van de kennis der heerlijkheid Gods in het aangezicht van Jezus Christus”⁷⁷ – “En de Geest getuigt met onze geest dat wij kinderen Gods zijn”⁷⁸ – “Gij omringt mij met vrolijke zangen van bevrijding”⁷⁹ - ziehier een paar teksten die voor deze prediker centraal waren, in een volgorde die het gebinte van deze bundel aangeeft, en tezamen getuigend van het ‘Verbond tegen het lot’, van de uitleiding uit het diensthuis van een kosmologische Godsleer.

Met grote dankbaarheid voor wat God ons geschonken heeft in deze singuliere prediker en pastor, met goede verwachting dat zijn zeldzaam zuivere stem nog zal doorklinken in het heden, zelf verkwikt door de schoonheid van het evangelie – want voluit schoon is het eerst, wanneer de “driehoeksverhouding” is doorbroken – en bevrijd uit de religieuze bindingen die ons telkens weer overheersten en terroriseren – geven wij dit boek aan hen die ernaar

⁷⁴ Resp. Mk. 5: 9 en Opb. 8: 11.

⁷⁵ Jes. 40: 1.

⁷⁶ Jes. 40: 27.

⁷⁷ 2 Cor. 4: 6.

⁷⁸ Rom. 8: 16.

⁷⁹ Ps. 32: 7.

hebben uitgezien en aan allen die het vroeg of laat zullen vinden en die ervan houden zullen, als ze er een weinig mee vertrouwd zijn geraakt, en merken hoe ook in deze bladen vervuld wordt wat in de tekst van de uitvaartdienst staat (Psalm 40: 11):

“Uwe gerechtigheid bedek ik niet in het midden van mijn hart,
Uw waarheid en heil spreek ik uit,
Uw trouw verheel ik niet in de grote gemeente.”

O. Noordmans: *Herscheping – beknopte dogmatische handleiding voor godsdienstige toespraken en besprekingen*. Tweede druk Amsterdam: Holland, 1956.

‘Ten geleide’ van K.H. Miskotte, 7-10.

Veel liever dan voor *Herscheping*⁸⁰ zou ik na korter of langer tijd, als het aan mij gevraagd werd, voor het *Verzameld Werk* van dr. O. Noordmans⁸¹ enige begeleidende woorden hebben geschreven. De studiën, essays, traktaten enerzijds, de meditaties en beschouwingen anderzijds, zijn weliswaar niet meer her en der verspreid in tijdschriften en bladen. Ze zijn te goeder uur met liefde gebundeld in *Geestelijke Perspectieven* (1930) en *Zoeklichten* (1949). Daarnaast werden er in *Zondaar en Bedelaar* (1948), *Gods Poorten* (1949) en *Gestalte en Geest* (1954) de schrifturen verzameld die men meer beschouwelijk en meditatief kan noemen, hoewel vooral het laatstgenoemde het raam daarvan geweldig doorbreken moet met een ongehoord gehalte van theologische denkbeelden. Van deze twee groepen: ‘studiën’ enzovoort en ‘meditaties’ enzovoort zijn te onderscheiden: het boek gewijd aan *Augustinus* (1931), het boek *Liturgie* (1939) en de Catechismus-commentaar (Zondag 6-12) getiteld: *Het Koninkrijk der hemelen*. Het genoemde wordt nog omgeven door brochures, vragen van kerkorde betreffende, en doorkruist met opstellen, onder anderen over Homerus, Pascal, Dickens, Saint-Exupéry, deze laatste liggen inderdaad nog in oude jaargangen van verschillende bladen verborgen.

Deze gegevens overziende schijnt ons niets de uitgave van het *Verzameld Werk* in de weg te staan, immers zelden is gevarieerder thematiek bij een auteur te vinden en nooit, ten onzent althans, werd korter, bondiger, gedrongener geschreven. Alles bijeen zou het naar schatting drie banden dundruk beslaan. Nu een totaaluitgave echter voorlopig niet schijnt te kunnen worden ondernomen⁸² mogen we ons bijzonder verheugen in de herdruk van *Herscheping*. Om verschillende redenen.

In de eerste plaats omdat het boek *oorspronkelijk* verscheen voor een *bepaalde* kring, uitgegeven door de Nederlandse Christen-Studentenvereniging in 1934 als een handleiding bij die kanten van het kampwerk die de leiding bijzondere moeite plegen te bezorgen, namelijk de toespraken en besprekingen. Het boek is bovendien sinds lang uitverkocht. In de tweede plaats aanvaardt men allicht met vreugde deze heruitgave omdat het voor velen, die in andere kring leven, Noordmans op zijn *best* toont, met al de ingehouden geestdrift en de nauwelijks beteugelde hoge zang van zekerheid, tevens met de reeds beroemd geworden

⁸⁰ De eerste druk van *Herscheping* werd uitgegeven door de Nederlandse Christen-Studenten Vereeniging (NCSV) te Zeist in 1934.

⁸¹ Dr. O. (Oepke) Noordmans (1871-1956) was afkomstig uit Friesland en was hervormd predikant te Idsegahuizen/Piaam, Suameer en Loenen (Gld.). Hij promoveerde nooit – kreeg wel een eredoctoraat – en werd ook niet benoemd als hoogleraar, hoewel hij daarvoor zeker in aanmerking kwam. Hij was als theoloog een oorspronkelijke en invloedrijke denker en heeft mede de theologie van Karl Barth in Nederland geïntroduceerd. Miskotte beschouwde hem als een leermeester en ook wel als ‘biechtvader’. Noordmans stond Miskotte pastoraal bij tijdens het drama dat in 1946 aan diens vrouw Cor en dochter Alma het leven kostte. Toen deze tweede uitgave van *Herscheping* verscheen was Noordmans zojuist op 84-jarige leeftijd overleden. Hij schreef tal van meditatievoor de eerste tien jaargangen van *In de Waagschaal*.

⁸² De *Verzameld Werken* van Noordmans verschenen uiteindelijk vanaf 1978 in elf banden bij Kok in Kampen.

sententies en *bon mots* en met de zuiverheid van zijn indringende taal. Maar vooral begroeten we het boek omdat het, wonderlijk genoeg, terwijl het een toevallige productie schijnt te zijn, een *systematisch* werk is, ja eigenlijk het éne werk waarin Noordmans' dogmatiek in hoofdlijnen voor ons is getekend. Wel kan men erover twisten of, wanneer eenmaal de grote rijkdom van Noordmans' denken zal worden doorzocht en geordend, de hier getrokken lijnen voldoende zullen zijn om het geheel werkelijk te bergen, of het mogelijk zal zijn de contouren van het bedoelde tot dekking te brengen met de lijnen van dit ontwerp. Hoe het zij, *Herscheping* is een volwaardige schets van een méérwaardige theologie, bovendien duidelijk bedoeld voor "leken".

Wanneer men het goed nagaat, is het boek trouwens een voorbeeld van de wijze waarop kerkelijke originaliteit zich uitzaait naar alle kant. Menigeen zal hier thesen, termen en zegswijzen tegenkomen die hem zeer bekend voorkomen, niet omdat hij *Herscheping* ooit heeft gelezen, maar omdat deze vondsten in een snel tempo zijn ingegaan in de taal die sommigen van ons reeds met (geleende, niettemin echte) verve spreken. Met verrassing zal de lezer zien waar de striktere onderscheiding van "kerk" en (theologische) "school" vandaan komt, hoe de ken-kritische zin van het theologisch woord "schepping" oorspronkelijk is vóórgedragen ("scheppen is scheiden", "de schepping is een plek licht rondom het Kruis"), hoe de zo vérstrekkende term "*pastorale* dogmatiek" bedoeld is. Hij zal ook zeer typische stellingen van Noordmans hier tegenkomen: "Wij preken niet alles tegelijk, maar één ding met kracht; in de preek behoort het geheel van de dogmatiek scheef getrokken te worden. Anders kan het niet werken" – "Christus is, evenals de Vader, ouder dan het oudste stukje natuur en, evenals de Geest, échter dan het echtste stukje schrift" – "Het geloof staat even vreemd onder de toestanden der ziel als het Evangelie onder de wereldgebeurtenissen" – "De kleingelovigen moeten het wagen met het koninkrijk zoals de moordenaar aan het kruis het doet: dat is iets anders dan herenboer wezen in het rijk der Voorzienigheid." – "Slechts hier en daar komt in de school iets van het geweldige clair-obscur der Schrift in 't zicht, dat ons met Rembrandt scheppen als scheiden doet zien." Een gevaar van dit boek *Herscheping* is wel hierin gelegen dat wie zich niet tot een goede aandacht weet te dwingen licht over alles héénleest, omdat het zo simpel en lucide wordt gezegd. Men merkt iets van een andere sfeer en toch ontgaat ons het eigenlijke, de macht van de geest, die met een zacht heffen van zijn hand een heel stuk tumult van de dogmengeschiedenis tot stilte bezweert. Wie uit een half-slaperig reageren (dat door het tevéeél aan indrukken een tweede natuur geworden schijnt van de moderne mens) zich weet los te winden, zal bij de toe-eigening van dit boek stilaan van verbazing tot verbazing en van vreugde tot vreugde gaan.

Persoonlijk had ik in deze "beknopte dogmatische handleiding voor godsdienstige toespraken en besprekingen" de fragmenten (destijds gepubliceerd in het jubileumboek van het Jeugdwerk der NCSV, 1935) gaarne opgenomen gezien die aan deze bezinning op de verkondiging een achtergrond van bezinning op het menselijk bestáán zouden kunnen geven. Nu dit niet geschieden kon, geef ik graag ten besluite van deze inleiding een paar citaten: "De meest algemene aanduiding van deze gestoorde geschapenheid is de angst. Een onbestemde beklemming, die de jeugd nog beter kent dan de volwassene. De angsten van het kind zijn meermalen beschreven, maar ze zijn dan ook werkelijk niet denkbeeldig. Dit is een gevoel voor het ledige, een schrik voor het grote donker, verwant met, maar

voorafgaande aan het schuldgevoel. Men zou het een kosmische duizeling kunnen noemen: een angst om buiten God te bestaan. Het bestaan zelf lijkt een fout te zijn, die door het niet-zijn dreigt gewroken te worden.”

“Met ‘geweten’ wordt oorspronkelijk een sterke angst aangeduid. Het geweten is heel primitief: het staat diep in de schepping – maar de gewetensangst is reeds meer bepaald dan de wereldangst. Hij brengt op pijnlijke wijze het eigen bestaan tot bewustzijn. De dreiging gaat nu niet uit van de ‘buitenste duisternis’ maar van het ‘licht dat in u is’ en dat tot duisternis is geworden (Matth. 6: 23). Dit primitieve geweten is een boos ding. Het verlost niet, maar sluit op. Naar zijn grondvorm is het nog nauwelijks zedelijk te noemen. Het geeft geen kennis van het goede, maar alleen van het kwade. Het waarschuwt niet vooruit, maar veroordeelt achteraf. Het treedt op tegelijk met de val, die niet houdt wat hij belooft... Dit geweten verwoest de zielen. Het is een werktuig van de ‘Overste dezer Wereld’, een overblijfsel van de eerste schepping. Satan staat ermee aan iemands rechterhand, dat hij schuldig uitga en zijn gebed tot zonde worde (Ps. 109: 6,7). Wij moeten het ruilen tegen de Heilige Geest, die zijn beloften wel houdt (Ef. 1: 13) en die ons werkelijk brengt ‘de onderscheiding beide des goeds en des kwaads’ (Hebr. 5: 14), die inderdaad weet wat God weet (Gen. 3: 5, 1 Cor. 2: 10). Die Geest klaagt ook niet achteraf aan, maar spreekt vooruit vrij (Ef. 1: 14). Hij is het onderpand van de tweede schepping...”

Zulke dingen staan te lezen in *Binnen den Pinkstercirkel* (opgenomen in bovengenoemd Jeugdwerk-boek dat antiquarisch nog wel eens te vinden is), de schrijver dringt de enorme stof vijfdelig in kosmische, culturele, morele, persoonlijke, sociale onderwerpen op 32 bladzijden samen.

We hebben goede hoop dat *Herschepping* in zijn nieuw gewaad een hartelijk onthaal en een eerbiedige bejegening zal vinden bij velen die aan dit werk nog vreemd waren.

K.H. Miskotte

Oepke Noordmans: *Das Evangelium des Geistes – mit einer Einführung von K.H. Miskotte*. Zürich: EVZ-Verlag 1960.⁸³

‘Zur Einführung’, 9-29.

Oepke Noordmans (18. Juli 1871 – 5. Februar 1956) war ein Friese, geboren zu Osterend (Gemeinde Hennaarderadeel). Auf dem Lande, im heimatlichen Friesland, wurde er Pfarrer (Idsegahuizen 1903-1910; Suameer 1910-1923) und blieb dort zwanzig Jahre inmitten seines Volkes, fast von niemandem in den weiteren Kreisen von Staat und Gesellschaft beachtet, gleichsam vergessen auch von der Kirche und ihren Gemeinden. Erst 1923 siedelte er um nach Laren in Gelderland, eine weitere Berufung erhielt er nicht, aus dem Dorfpfarramt trat er in den Ruhestand. Zweimal stand er zur Wahl für eine kirchliche Professur in Utrecht, aber er wurde nicht berufen. Die Schriften, meist geringen Umfangs, aber von einzigartigem Gehalt, geboren aus so viel Stille und einem so tiefen Hörvermögen für die Stürmen und die Wildstillen der Welt, hatten inzwischen die theologische Fakultät von Groningen bewogen, den fast Fünfundsechzigjährigen zum Ehrendoktor zu ernennen. Sein Einfluss drang seitdem, und vor allem seit seiner Emeritierung (1943) weit, nicht zum wenigsten weil er, trotz oder kraft seiner mystischen Natur, auch mit einem wachen Sinn für die Praxis begabt war. Man kann verschiedene Züge der neuen holländischen Kirchenordnung (1951) auf ihn zurückführen: diejenigen, in welchen, nun auch kirchenordnungsmäßig, auf eine enge Verbindung von Bekenntnis und Apostolat achtgegeben wird.

Das Bleibende seines Lebens und seiner Arbeit liegt jedoch in seiner Theologie. In das, was deren Eigentümlichkeit ausmacht, einzuführen, ist die Absicht dieser Seiten. Denn das vorliegende Buch dürfte nicht so beschaffen sein, dass man sagen könnte: nimm und lies,⁸⁴ es spricht für sich selbst. Was der Leser in Händen hat, ist ja ein Teilstück eines der Werke eines Mannes, der nach systematischem Maszstab ein irregulärer Dogmatiker ist, und man muss diesem friesischen und universalen, diesem reformierten und katholischen Grundton schon sehr blut- und geistesverwandt sein, man muss zu dieser verhaltenen Sprache von äußerster Schlichtheit und gedrängter Fülle irgendwie eine Affinität besitzen, um ohne weiteres den Zugang zu diesem niederländischen Kirchenvater zu finden. Darum werden wir, der Eigenart dieser Denk- und Sprechweise mehr oder weniger entgegen, doch eine Art System, wenigstens einen symphonischen Zusammenhang aufweisen müssen in dem, was sich uns so aphoristisch darbietet – kein dankbares, aber vielleicht ein nützliches Geschäft: nicht dankbar, weil ein solches aphoristisches Denken, das sich nur mit Augustins Psalmenkommentar, Pascals *Pensées*, Hamanns Gedankenblitzen oder Newmans Gebetsmeditationen vergleichen lässt, solcher Behandlung seiner Natur nach widerstrebt

⁸³ Het boek is een vertaling van 35 meditaties over Handelingen en de Paulinische brieven, eerder verschenen in *In de Waagschaal* 1949-1954 en met 80 andere meditaties gebundeld in Noordmans' *Gestalte en Geest* (1955). Ook de twee overige artikelen komen uit dit tijdschrift en deze boekuitgave. Het zijn 'Paulus kommt und Petrus geht – Reformatorische Betrachtungen' en 'Wort und Mysterium – Auseinandersetzung mit der Sakramentstheologie von G. van der Leeuw'. De vertaling is van Henri W. de Knijff en Hinrich Stoevesandt. Over Oepke Noordmans zie voetnoot 81.

⁸⁴ *Tolle lege* – term van Augustinus.

und dabei den Glanz einer höheren Beseelung zu verlieren droht; doch nützlich, weil es der Mühe wert ist, die Überzeugungskraft dieses Denkens, seine christliche, seine katholische Wahrheit einigermassen an den Tag zu bringen.

Dem Leser wird schon deutlich geworden sein, dass Dr. Noordmans und die Struktur seines Geistes auch in Zusammenhang der Geschichte der niederländischen Theologie eine Ausnahme bildet. Obgleich unsere Väter Junius und Gomarus, Voetius, Coccejus und Maresius sich im allgemeinen kürzer und konzentrierter äuszerten als die vergleichbaren deutschen Dogmatiker und Zeitgenossen, ist doch seit der Renaissance des reformierten Denkens durch Abraham Kuyper (1837-1920) und Herman Bavinck (1854-1921) die breiter und minutiöser systematisch sich verantwortende Darlegung üblich geworden. Noordmans weist sie nicht ab; es ist jedoch mehr als nur eine Folge seiner eigenen Veranlagung, wenn er einer ganz anderen Denkform den Vorzug gibt. Diese Wahl entspringt vielmehr einem Urteil über unseren geistigen Kapitalismus, sie geht von der Feststellung aus, dass dem Dogma eine gewisse "Härte"⁸⁵ eignet, und stellt diese in engsten Zusammenhang mit der geistlichen Armut, die wiederum ihrerseits die Kehrseite der *Freiheit* eines Christenmenschen ist. Diese Freiheit ist es dann, die die Theologie Anschluss an die geistliche Revolution der jüngsten Zeit finden lässt, welche das Denken abwechselnd als existentiell, dialektisch, polydimensional bezeichnet, aber nie einen Zweifel lässt an ihrem Engagiertsein.

Immer wieder, vor allem auch, wenn von der Predigt die Rede ist, kommt Noordmans zurück auf diese Trias: das harte, ungeschliffene Dogma, die Armut des Geistes mit der Anfechtung, die in ihr beschlossen sein kann, und die echte, heilsame Modernität. "Man kennt die vier berühmten Bestimmungen des Konzils von Chalcedon, mit denen die Grenze zwischen den Naturen Christi gezogen wird. Seitens dieser schmale Linie begannen nun die Theologen zu grasen, einerseits in der Anthropologie, andererseits in der philosophischen Gotteslehre. Man achtete nicht auf den schmalen Pfad, über den der Glaube den Weg zur Ewigkeit finden muss, sondern auf die Weiden an beiden Seiten." So kam allerlei in die Theologie hinein, was *nicht unter dem Kreuz hindurchgegangen* war. "Gegenüber diesem Reichtum bleiben wir sitzen mit den Totengebeinen des Dogmas, von denen alles Fleisch und Blut: das Organische, das Wissenschaftliche, das Humane zu verschwinden im Begriff ist. Wir können und dürfen sie nicht wieder damit bekleiden. Wir sehen nicht, dass die christliche Wahrheit sich fortschreitend in der modernen Gesellschaft einbürgerte und dass die Kluft zwischen dem christlichen und dem allgemein-menschlichen Bewusstsein sich allmählich schliesse. Wie der Heilige Geist zum 'Gemeingeist' im Organismus der Menschheit wird (Kuyper), wagen wir uns nicht vorzustellen. Es ist eine schlechte Zeit für den sokratischen Humanismus eines Lessing, aber ebenso sehr für den aristokratisch-christlichen Vinets und für den populär-christlichen Kuypers. Wir sehen auch kein Zusammenwachsen von Kirche und Staat, wie Rothe es erwartete."⁸⁶

Es sind jedoch letztlich – viel mehr als die Konfrontation mit der modernen Wissenschaft und ihren Forderungen – die Ereignisse in der Welt und deren Schlagschatten im Kämmerlein, die

⁸⁵ *Oorspronkelijke voetnoot*: Noordmans übernimmt den Ausdruck von K. Barth, *Kirchliche Dogmatik* I/1, S. 11.

⁸⁶ *Oorspronkelijke voetnoot*: 'Het kerkelijk dogma' (1934), in der Aufsatzsammlung *Zoeklichten* (1949), S. 30ff. [Het gaat in dit citaat behalve om Lessing en Kuyper om Alexandre Vinet en Richard Rothe.]

uns zurückwerfen in die Armut, Stille und Demut. Von da aus versteht Noordmans die Spannung der Zeiten, wie sie um 1930 akut wurde. Die Gefahr ist, dass wir das Dogma, die Sprechregel der Verkündigung, doch wieder seines singulären Charakters berauben und es einebnen in die allgemeine Geistesgeschichte. Beides kann übrigens auch nebeneinander bestehen: die kulturelle Synthese und neben oder mitten in ihr, nicht absorbiert, die Heilswahrheit. "In Augustins Theologie sieht man es nebeneinander auftreten: das organische, nach allen Seiten Fangarmen ausstreckende Leben seines Platonismus und die harten Kerne seines christlichen Credo, die aus dem Mineralreich ausgegraben scheinen. In der Welt der Kirche strahlen diese Kerne ihr Licht nach allen Seiten aus, aber sie lassen keine biologische Beschreibung zu, auch nicht in geistigem Sinn. Nirgends fällt dieser lapidare Charakter der kirchlichen Dinge so auf wie beim Dogma."⁸⁷

Noordmans unterscheidet phänomenologisch zwischen Dogma und Symbol (= die ökumenischen Bekenntnisse der alten Kirche). Im Symbol schwingt ein liturgischer Rhythmus, seinen Kern bilden die einzelnen kargen dogmatischen Bestimmungen des Konzils, wie Runen, die von göttlicher Hand angebracht sind, kahl und exotisch. Die Askese des Geistes, die diese Stunde fordert, das Masz, die Zucht, die uns in sinnvolle Bewegung bringen, die Autorität, unter die wir wieder kommen müssen, sind nicht eine Autorität über die Kirche. Es liegt in der Linie des Westens, immer wieder zur kritischen Armut zurück zu kehren, im Osten erhielt das Dogma keine ihm eigene *Funktion*, sondern wurde, wie eine *Sache*, ein Ding, in dem *thesaurus ecclesiae* verwahrt, überwachsen vom Blütenflor der Liturgie. Der Westen scheint den Gesang gegen eine Formel zu vertauschen – in Wahrheit weckt diese "Formel" als kritische Instanz die Freiheit und Verantwortlichkeit von Personen und Gemeinden, die Mission zu treiben, zur Heiligung von Städten und Kontinenten. Dogmatik ist ein selbständiger Dienst in der Kirche, mit der Exegese als Basis und der Predigt als Vorland. Ihre Einfachheit und Sachlichkeit, ihre Armut und verhaltene Begeisterung kann man zum Beispiel wahrnehmen in Calvins Kommentaren, Traktaten und Briefen. Ton und Tendenz haben nichts mehr gemein mit dem Sophisten, in welchem der Vorläufer der bischöflichen Predigt im Osten zu sehen ist. Mehr haben sie vom Rhetor, dem Vorläufer in den lateinischen Ländern. Das Dogma ist eine eigene Art zu denken, besser: eine eigene Art zu *sprechen*, eine fortdauernde Unterbrechung durch die *Bewegung* des Geistes, der von Mund zu Mund Weisheit austeilte. Es geht hier um den heiligen Unterricht an die Völker, und während im Osten der liturgische Dienst schon sich zu verfestigen und abzuschließen beginnt, schreibt Ambrosius die erste christliche Ethik und bietet Augustin in *De civitate Dei* die Glaubenslehre dar als antispekulative realistische Unterweisung für die Pilgerschaft der jungen Völker. Und Calvins *Institutio* kann man als ein Erbauungsbuch für Hausgemeinden in der Diaspora lesen, als eine ökumenische Unterweisung für Bedrängte.

Damit ist geboren, was Noordmans – in Unterscheidung von der symbolischen und der rhetorischen – die *pastorale Dogmatik* nennt. "Das griechische Dogma mutet an wie ein Drama zwischen Vater und Sohn, bei dem der Mensch Zuschauer ist. In den dogmatischen Partien des Nicaenums liegt eine Stille wie aus der Ewigkeit. In der rhetorischen Dialektik des Ambrosius und Augustin geht der Mensch als Sünder neben der Trinität, der Staat als Heide

⁸⁷ *Oorspronkelijke voetnoot*: a.a.O. S. 33.

neben der Kirche einher.“ Neben der Gnade bleibt die Wellenbewegung der Sünde. “Das Dogma geht, bewegt sich durch die Kirche in homiletischen Antithesen. Es bleibt noch eine gewisse Reziprozität, durch welche verhindert wird, dass das Wort, die Richtung von Gott zum Menschen, völlig zu seinem Recht kommt.”⁸⁸ In der pastoralen Dogmatik ist es, zu unserm Heil, mit der Korrelation vollkommen aus. “Die Versöhnung, die in der antithetischen Theologie niemals endgültig zum Abschluss kommen kann, so dass sie sowohl um ihres sachhaften wie um ihres reziproken Charakters willen als wiederholbar gedacht werden muss im Sakrament, kommt nun im Wort einmal und in *einer* Richtung zum Menschen.”⁸⁹

Es besteht eine deutliche Parallelität zwischen den Aufsätzen “Prädestination”⁹⁰ und “Glauben auf Autorität hin”⁹¹ von 1921. Wie Gottes Erbarmen unsere sittlichen Gewisheiten in Verwirrung bringt, so stört die göttliche Wahrheit als Heilsoffenbarung unsere Vernünftigkeit. Wie die Prädestination dem Gegensatz von Gut und Böse nicht logisch vorausliegt, sondern sittlich über ihn hinausgeht, so ist das, was in der Verkündigung an den Tag kommt, nicht eine Wahrheit als Synthese, sondern eine besondere Geschichte als die eigentliche Schöpfung, die Schöpfung des Reiches. Doch das eine sowohl wie das andere hat kaum greifbaren Bestand, ist verhüllt als Armut. Bei der Prädestination geht es darum, ob wir Gott festlegen können auf unsere Moral, bei der Autorität ist die Frage die, ob wir uns selbst die höchste Autorität sind. Allein, das Bekenntnis jenes Anderen lebt bei den geistlich Armen, die Evidenz überkommt die Kinder, die im Nest der Kirche ihre Flügel wachsen lassen dürfen.

Kein Wunder, dass der schon gereifte Noordmans leicht Anschluss fand an die Intentionen des *jungen Barth*.⁹² Er war der Erste, der, in seiner dienenden Interpretation, den positiven Sinn der Lehre von unbekanntem Gott klarmachte: so wie die Textkritik einen unbekanntem Text, so wie die historisch-kritische Forschung eine unbekanntem Geschichte poniert, so poniert die kritische Theologie den unbekanntem Gott. “Offenkundig nicht an unseren Erkenntnismitteln leidet in der Theologie die Kritik Schiffbruch, sondern an der Art ihres Gegenstandes. Ihr Hochmut vergeht, ihr Wissen wird zerstossen, wie das Rad zerbrochen wird am Born.” Aber Barths “Agnostizismus”, wenn man ihn so nennen will, ist voller Glauben. Doch wird hier keine erbauliche Wendung vollzogen, Barth sagt nicht, dass wir es nicht wissen und nun nur eben vertrauen müssen. Die Wendung ist hier radikal: wir erkennen Gott nicht, weil wir “vielmehr von ihm erkannt sind”. Es ist wie beim Turmbau zu Babel: während die Menschen ausgegangen sind, um Gott zu besehen, ist er “vielmehr” herniedergestiegen, um sie in Augenschein zu nehmen. “Ich fand einmal in einem deutschen Gedicht an einem Bauernhaus einen Vers, der das, was uns hier beschäftigt, sehr schön verdeutlichen kann. Die Bewohner des Hauses meinen vielleicht, dass sie dort wohnen, weil sie da ein Gärtchen haben, wo abends die Sonne in ihren Phlox und ihre Rosen scheint. Aber nein: ‘Nicht ihr, / Leugnung haust hier, Geburt und Tod’ ... Das Haus ist voll einer mysteriösen

⁸⁸ *Oorspronkelijke voetnoot*: a.a.O. S. 38.

⁸⁹ *Oorspronkelijke voetnoot*: a.a.O. S. 39.

⁹⁰ *Oorspronkelijke voetnoot*: ‘Praedestinatatie’, in der Sammlung *Geestelijke Perspectieven* (1930), S. 1ff.

⁹¹ *Oorspronkelijke voetnoot*: ‘Geloven op gezag’, in: *Zoeklichten*, S. 10ff.

⁹² *Oorspronkelijke voetnoot*: *De zwitsersche theologie* (1926), in: *Geestelijke Perspectieven*, S. 37ff.

Präsenz, von der ein Geschlecht nach dem anderen umwohnt wird. Nicht die Zeit geht durch die Türen dieses Hauses, sondern die Ewigkeit wohnt da im Wechsel von Geburt und Tod. Diese setzen in dem Atemholen zwischen Himmel und Erde die Akzente. Es ist der Atem Gottes der zu den Nasenlöchern ein- und ausgeht. Nicht ihr! Für Barth gilt das vom ganzen Leben, vom Atmen bis zum Beten: nicht ihr!“ Es kommt bei dieser Illustration wohl sehr auf das *tertium comparationis* an: die Zusammenhang des Lebensbildes, die *Zurückführung des Lebens auf einige wenige Momente*, die Einsicht, dass wir Gottes Hausgenossen sind und nicht umgekehrt Gott als unser Hausgenosse verstanden werden kann. Das “Unbekannte” ist jedoch nicht ein *mysterium tremendum*, das die Menschen zu einem sakralen Schweigen bringt, sondern ein heiliger, liebender Geist. “In Gottes Gedanken kommt der Mensch als Kind vor.” Aber auch die wahre Erkenntnis der Sünde ist in Gottes Wissen verankert. “Kraft des Gesetzes, durch welches ich Gott erkenne, will ich ‘das Rechte tun’. Und kraft des Gesetzes, durch welches ich von Gott erkannt bin, ‘gelingt mir das Schlechte’.”⁹³ Die Theologie ist ein demütiges Lauschen auf die Wahrheit des Erkennens Gottes, d.h. ihre Wahrheiten sind Reflexe göttlicher *Urteile*. Das ist die gewaltige Bedeutung der “Neuprädikation”. Sünde und Gnade sind nicht zwei Stationen auf einem und demselben Wege. “Sie liegen weiter voneinander ab als Ost und West. Es sind Flächen in zwei Welten... Und allein der Glaube, der das Entstehen von Welten versteht, versteht auch von dieser Welt, dass sie ‘durch das Wort Gottes bereitet worden ist’.” Der Glaube findet auch den Frieden in der “doppelte Momentaufnahme von Gott aus”. Und mit noch vielen eindringlichen Worten verteidigte Noordmans den jungen Barth – ungeachtet seiner Einwände, die Kontinuität komme zu kurz, und es sei kaum ein Feld für die Ethik zu finden. Im ganzen erkannte er um 1920 die große Wendung an, die Barth gebracht hatte.

Indessen hat Noordmans eine *eigene, große Theologie* aufgebaut, wenigstens entworfen, überall erkennt man die Züge des verhaltenen Ernstes und des latenten Humors, schon in der *Form*. Alles, was voluminös ist, wird vermieden, als wäre es eine Schande. Alles, was auf ungebrochene Weise konsequent sein will, wird wie ein unechtes Spiel abgewiesen. Aufsätze, Essays, kaum einmal ein breiteres Buch, wie das über Liturgie oder das über Augustinus, viele Meditationen – ein paar Seiten jedesmal von unerhörter, verhaltener pastoraler Leidenschaft: temperiert, gedämpft, mit einem Minimum von Glorie, *kein Wort zu viel*, und mit unfehlbar treffenden Akzenten. Was den Inhalt betrifft, so mag man sich fragen, ob er nicht noch eines Interpretieren harret, der den Reichtum bergen, übersichtlich machen, systematisieren würde. Ich neige zu der Meinung, dass ein solcher Versuch fehl am Platze wäre. Wir haben hier nicht mit einem Spezimen von “irregulärer” Dogmatik zu tun, etwa in der Art von Kohlbrügge in seinen Predigten, nicht mit Einseitigkeiten, die aneinander gerieben und abgeschliffen werden müssten. Der Zusammenhang ist, obwohl die Gedanken weitläufig gestreut sind, strikt genug, um das Ganze als eine vollwertige Theologie zu qualifizieren. Sie kann nicht anders sein als so, wie sie ist: mit all den übersprungenen Zwischengliedern, all den vernachlässigten Verbindungslinien, all den Holzwegen und Strandwegen und Fernblicken über das flache Land – sie kann ihrem Wesen nach nicht

⁹³ *Oorspronkelijke voetnoot*: Barth, [Der] *Römerbrief* (zu Röm. 7, 21), S. 251. [Miskotte citeert uit de 2^e editie, van 1921.]

anders sein. Man fühlt allenthalben – ich finde kein anderes Wort – die Poesie aufstrahlen aus den unbewältigten Räumen der christlichen Wahrheit. Moderne Predigt soll nicht alles sagen wollen, auch nicht alles, was sie weisz, sie musz die Kirche, den Saal, das Zelt des Jugendlagers auf der Heide offenhalten für die freie Macht des Geistes. Sie musz, sie darf viel Gewichtiges dahingestellt sein lassen, sie darf wissen von der eigentlichen Schöpfung, die *jetzt* wunderbar sich vollzieht (von der ersten wissen wir nichts, als dasz sie gut war), der Geschichte, in der Gott mitgeht, indem er hineintritt in das kosmische Los, indem er sich *unter* die Schöpfung stellt, auf den allertiefsten Platz, um dort das Entsetzen des Daseins aufzufangen. Jesus Christus ist obskur in der Humanität, so wie Gott nicht zu finden ist in der Natur. Wenn die Menschen irgendwo zusammen sind in seinem Namen, dann geht es darum, die Fleischwerdung, die der Geist uns mit so sanfter Stimme meldet, anzunehmen, zu bejahen, und sie “nicht mit einigen dafür auserlesenen hübschen und humanen Eigenschaften zu bekleiden, sondern mit den Stücken rauher Wirklichkeit, die sich uns von allen Seiten anheften – mit unserem Fleisch.”⁹⁴

Man kann, stelle ich mir vor, über dieses wehrlos-ungeschützte Werk herfallen mit dogmengeschichtlichen Titeln und Ketzerhüten. Man kann sagen: wenn es denn schon keine “irreguläre”, sondern eine verhüllt-reguläre Dogmatik ist, dann sind auch die reguläre Maszstäbe darauf anzuwenden. Und so könnten wir etwa zu den folgenden Urteilen gelangen: die Schöpfungslehre hat einen Anstrich von Marcionitismus angenommen, die Christologie erscheint uns dann und wann als doketisch, die Abkehr von der Erhebung der Inkarnation zum Zentrum führt zu staurozentrischen Einseitigkeiten, die Pneumatologie erhält eine ungewöhnliche Selbständigkeit, die Lehre vom Gebot scheint eine “täuferische” Weltenthaltung hereinzubringen, ein puritanischer Zug im Lebensgefühl (gepaart mit dem Widerstand gegen das weltfreudige, kulturgesättigte, offen, natürlich und fröhlich gewordene Christentum) äuszert sich mehr als einmal in einen sanft grollenden Besorgtheit über so viel Naivität – und dieser Zug weist ja auf – Gesetzlichkeit!

Es kann nicht die Absicht dieser Einleitung sein, all diese frontalen Einwände zu klären, noch weniger, die kleineren Bedenken, die wir persönlich mehr oder weniger teilen, abmessen zu wollen. Das Wichtigste, was hier zu sagen ist, scheint mir dies zu sein, dasz Noordmans eine scharfe Trennungslinie zieht zwischen “Kirche” und “Schule”. Von der Schule kommt der fatale Trieb zur *Einheit*, in der Kirche gilt die *Pluralität*. Da gibt es Abstände zwischen den Momenten des Heils und den Weisen der Heilserkenntnis, da müssen Räume sein zwischen den *loci*, ebenso wie sie in der Offenbarung sind, die nicht in Fortsetzung besteht, sondern in Kreation, nicht in Übergängen sich vollzieht, sondern in Wiederholung von Theophanien. Räume müssen gesehen und anerkannt werden auch und vor allem zwischen Wort und Sakrament, zwischen Liturgie und Leben. Auch das Bekenntnis bekennt stückweise, in zwölf Artikeln, deren keiner ohne weiteres aus dem vorhergehenden abgeleitet werden kann. So geschieht auch die Predigt als je besondere Austeilung von Speise und Trank, Medizin und Balsam, als Erlabung und Ernährung, Festmahl und eiserne Ration. Nicht zufällig ist die Schrift so *fragmentarisch*, so bunt. Und auch das Dogma sagt zwei, drei Dinge, deren Zusammenhang nicht evident ist in der Weise, wie wir in der Wissenschaft, aber auch nicht

⁹⁴ *Oorspronkelijke voetnoot: Gestalte en Geest, S. 87.*

so, wie wir in der geheimnisvollen Evokation der Kunst eine Evidenz finden. In der Kirche befinden wir uns in *“a pluralistic universe”*.⁹⁵ Die Vielheit menschlicher Zustände, Bedürfnisse, Sünden und Nöte muss Stück für Stück offen bleiben für die je eigene Einwirkung des Heiligen Geistes. Der Personalismus mit seiner Geistzentrum als Prinzip der Einheit ist eine Theorie, in der der Leib und der Tod weggedeutet werden wie in Schleiermachers Monologen. Die *“Einheit des Lebens”*, der spekulative Gesichtspunkt sogar von Gunning,⁹⁶ muss aufgelöst werden: in neue, leere Räume, in Abstände und Spannungen. Die eigentliche Einheit des Lebens findet ihren Platz uns *gegenüber*: in der Predigt, d.h. im Geist, der Einheit in Aktion. Und das ist dieser *actus* (man bemerke wieder das pastorale Ferment dieser Denkart): das Zerbrochene zu heilen, das Herz zusammenzufügen zu *“dem einen, dasz es deinen Namen fürchte”* (wie es heisst in Psalm 86, 11). Darum kann auch das Ethos (im Gegensatz zu den Bestrebungen der Ethik) nur fragmentarisch, *inzidentuell*, *“unordentlich”*, revolutionär, störend und in mancherlei Hinsicht einsam sein. Der tiefste Grund für die Notwendigkeit dieser Abstände zwischen den Taten wird deutlich, wenn man sieht, wie sehr die Kontraktion z.B. des *social Gospel*, des männlichen Christentums, der *militia Christi* auf einer langsamen methodischen Aushöhlung des Schicksals, auf Selbstrealisierung und Weltbeherrschung beruht.⁹⁷ Mild und verhalten wie immer sagt Noordmans: *“Ich will dieses Säen in geraden Furchen nicht verurteilen, aber es ist etwas Anderes als der breite Wurf auf dem Weltacker, den die groszen Gottesmänner der Geschichte taten.”* Glaube und Prophetie stehen den Korrelaten Selbstentwicklung und Kulturphilosophie gegenüber. Die letzteren führen zu einer wissenschaftlichen Apokalypse! Die grosze naive Tat und das wehrlose Leiden liegen nicht in der Verlängerung der Kultur, die mit ihren Werken das Schicksal überholen möchte. Die Kirche (und auch – in ihren Spitzen oder in ihrer grössten Tiefenschau – die Kunst, wie etwa diejenige Rembrandts) darf und muss immer wieder konkret wissen, dasz das eigentliche Schicksal uns stückweise zugemessen ist in den Taten Gottes und uns in Fragmenten zu verstehen gegeben wird in den Worten des Herrn.

Es wird darauf ankommen, diesen Pluralismus, dieses vielfältig-Unableitbare zu erkennen als geladen mit *Positivität*. Wichtig ist es auch, zu sehen, dasz die Einheit des Lebens, die *simplicitas Dei*, die Weisheit Gottes sowie die Ordnungen und die Kontinuität hier nicht geleugnet werden, sondern hineingestellt in den unzugänglichen Raum der kreativen Prädestination. In einer Meditation wird das Leben des nomadischen Patriarchen Abraham verglichen mit dem des Don Quijote. Was an ihnen auffällt, ist ihr Umherstreifen. Sie kommen nicht zur Ruhe, sie leben uneigennützlich, fürstlich, royal. *“Trotz ihrer ‘aloofness’ schlagen sie plötzlich einmal drein, wenn es auf dem Puppentheater dieser Welt etwas allzu bunt zuzugehen beginnt (Gen. 14).”* Bisweilen sind sie weltfremd, dann wieder nüchtern und ausgezeichnete Diplomaten (Gen. 23). Höchst befremdlich, wie zwei Welten nebeneinander bestehen können! Wer sein Vaterland und seine Verwandtschaft verlässt, weil er gerufen wird, merkt, dasz er nicht ins Leere gerät. Es gibt noch einiges mehr, als man von Haus aus denken würde. Du kannst auch selber anders sein, als du warst und bist, so dasz du dir selbst

⁹⁵ *Oorspronkelijke voetnoot*: Vgl. *Geestelijke Perspectieven*, S. 176.

⁹⁶ *Oorspronkelijke voetnoot*: Johannes Hermanus Gunning, holländische Theologe, 1829-1905.

⁹⁷ *Oorspronkelijke voetnoot*: *Daad en Lot*, in: *Geestelijke Perspectieven*, S. 85ff.

bald als einen Anderen begegnet.“ Die Geschichte von Abraham ist der Bericht von seinem Glauben. Liest man die als seine Lebensgeschichte, so kann man “mit einer Kugel hindurchschießen... Was sind das für leere Räume, die in diesem Leben entstehen – wie soll man sie nennen?“ Noordmans weist dann in Vorbeigehen hin auf die Versuche der neuesten Bildhauerkunst: sie lässt die leeren Räume bestehen und stellt nur das Skelett hin (ist das eine Form von Glaube? Oder ist es schon eine Sünde gegen das zweite Gebot?), um schließlich zu sprechen von drei wunderbaren Geburten: aus dem Leeren, aus dem Glauben, aus dem Grab – und alle aus Gott. Abraham war es zufrieden, nur ein Grab als sicheren Besitz zu haben. “Er war sich der Dynamik dieser leeren Räume in seinem Leben bewusst. Er wusste, dass Gott Leeren nötig hat, um schaffen zu können... Darin fand er den Mut, immer wieder Abschied zu nehmen.“ So ist er der Vater der Gläubigen zu nennen. “Es ist nicht ratsam, diese Leeren, die uns erschrecken und die uns hindern, uns vom Leben ein freundliches Bild zu machen, mit etwas Anderem auszufüllen.”⁹⁸

Wir verstehen Noordmans’ Anliegen in dieser Sache als die Frucht eines Lesens der Runenzeichen der Bibel, eines Lesens mit frischen alten Augen im Angesicht des müden jungen Geschlechts der Modernen. Da ist ein Reichsgebiet, eine göttliche Staatsdomäne – aber wenn wir auf uns blicken: *wir* stehen in einem Schnittpunkt von Räumen, Spielräumen und Speicherräumen, in einem pluralistischen Universum mit Streifen von Leere, Gefilden von Verheisungen, mit mancherlei Landschaft, in einer Welt mit einem Plan, der nur hier und da in diesem oder jenem Gau zur Klarheit durchbricht und uns in den süßen Stand wahrer Freude versetzt. Wir befinden uns in einem abgegrenzten Bezirk oder gar in einem *clausum*, und vor den Fenstern liegt der Platz, die Esplanade der Möglichkeiten – und es gibt keinen Übergang, wenn uns nicht eine geöffnete Tür gegeben wird. Das ganze Territorium kann sich auch (nicht ausschließlich subjektiv) als ein vergessenes Hinterland, als eine Stätte der Verwilderung darbieten, aufweisbare Gelegenheit zu einem Durchbruch ins Freie ist offensichtlich nicht vorhanden, es gleicht wohl oft einer belägerten Festung. Ist diese Gegend denn abgeschnitten vom Reichsgebiet? Sind wir dem Eingeschlossensein preisgegeben, der Umzingelung durch die bloße Faktizität, an der weder Ordnung noch Richtung, weder Hand noch Fusz zu finden ist? Und doch könnte *gerade dieser Fleck* im Raum ein Platz sein, an dem der Heilige Geist mit Vorliebe verweilt, der Platz auch für ein nachbarschaftliches Fest mit Heiligen und Verzweifelten und mit gemütlichen Leuten dazwischen.

Die “Einheit des Lebens” liegt nicht erlebbar in uns, noch liegt sie begreifbar um uns, sondern uns gegenüber, um Glauben, Hoffnung und Liebe darauf zu richten, diese drei, die auch wirklich drei sind und drei bleiben. An anderer Stelle sagt Noordmans: “An das Sein als Fülle heranzukommen, dazu ist uns jeder direkte Weg abgeschnitten. Sein als Seligkeit kann nichts anderes sein als das, was identisch ist mit Gottes Urteil. Hier – *auf den Abstand des Glaubens* – liegen das Gute und die ‘Einheit des Lebens’, die auf jede andere Weise vergebens gesucht wird.”⁹⁹ Daraus folgt nicht eine Theologie des absoluten Paradoxes; die würde jede Predigt abschneiden. “Das absolute Paradox gehört in die existentielle Sphäre,

⁹⁸ *Oorspronkelijke voetnoot: Gestalte en Geest, S. 9f.*

⁹⁹ *Oorspronkelijke voetnoot: Geestelijke Perspectieven, S. 175.*

nicht in die Sphäre der Verkündigung.“ Das Paradox ist nicht unseres Fuszes Leuchte und ein Licht auf unserem Wege.“ Das Blitzlicht des Paradoxes erhellt den Gehalt, wenn er noch keine Gestalt hat. Erst das Wort erweckt die Gestalt, aus, in und an dem Gehalt: und Gott sprach: es werde Licht! Und es ward Licht. Da ward aus Abend und Morgen der erste Tag. Die Kontinuität ist geboren. Das aber findet nur Statt nach der “Lehrweise des Geistes”. Diese geht nicht von den ersten Prinzipien der Schöpfung aus. Sie sieht in den vorhandenen Resten keinen Ansporn, das verlorene Paradies auszugraben. Die Fragmente und Reste sind Unterpfande, die in einer anderen Welt zusammengefügt werden. Der Sinn des Pluralismus darf durch das Denken im Paradox nicht entleert werden. Wort und Geist übernehmen die Führung, werden mächtig über das Auseinandergetriebene, das Zerstreute, das Aufeinanderstoszende, das Unhaltbare, das Unerträgliche, über die Räume, über die Leeren, über die Abgründe.

In diesem Pluralismus, in dieser Leugnung durchsichtiger Übergänge liegt nun die Erklärung für die Aufstellungen, die knapp an der Häresie vorbeizugehen scheinen. Von da aus findet Noordmans aber, pastoral und apostolär, einen überraschenden Anschluss an dem Geist einer lebendigen Modernität. Er hat ihn nicht gesucht, er hat sich auch kaum planmässig ein Bild davon gemacht, er war wie von selbst der *fellow-sufferer* in dem geistigen Leiden dieser Zeit und einer, der, hier und da, eine Antwort gab, so still vor sich hin, wie geflüstert, und es war ein Ergeben von Prophetie unter der Gestalt lose hingestreuter Bemerkungen. Gewisz ist es kein Zufall, dasz seine Sprache einen stets zunehmenden Gehalt von – wie soll man es anders sagen, wiewohl es beinahe snobistisch klingt – Poesie enthielt, mystische Tiefen des Menschenherzens berührte und auf die schlichteste Weise den Überflusz der Dinge Gottes aussagte.

Indessen können wir, soll diese Einleitung zu einem Teilstück von Noordmans’ letztem Buch berechtigten Erwartungen enigermaszen Genüge tun, nicht umhin, einige Knotenpunkte seiner Lehre hier noch kurz zu markieren. Wir wählen ein paar Thesen aus der “*Herschepping*” (1934), einem Buch, das, sehr komprimiert, einer gangbaren Dogmatik noch am meisten ähnelt.

An erster Stelle wird dann wohl ein Punkt zu nennen sein, der für Noordmans von so groszem Gewicht ist, dasz er immer wieder darauf zurückkommt und viele den Eindruck haben, es stehe und falle eigentlich alles damit. Ich meine die Lehre von der *Schöpfung*, oder besser die Ausschaltung einer Lehre von der Schöpfung in jeder gängigen Bedeutung. Für Noordmans ist Schöpfung ein kritischer Begriff. Sie ist nicht zu denken als ein abgerundetes Ganzes im Raume, sie ist ein lichter Hintergrund, vor dem sich die Sünde abzeichnet, und auch diese ferne lichte Hintergrund in der Ordnung der Zeit ist dem menschlichen Geiste nicht zugänglich. Die Schöpfung ist *ein Lichtfleck rund um das Kreuz*. An den Schöpfer glauben, heiszt an das Reich glauben, aber dieser Glaube ist ein harter Stück Arbeit, weil der Schöpfer so viel verborgener ist als Jesus, der doch in die Geschichte hereingekommen ist. Die Genesis lehrt, das Schaffen wesentlich identisch ist mit *Scheiden*, es geht gerade nicht um die Formen, um die Harmonie, um das Gegebene, um den Bestand, um die Kontinuität, sondern um den Akt und den bewegten Stoff.

Das Wort wirkt nicht gemäsz der ewigen Idee, es schafft Scheidung zwischen Sein und Nichtsein, es ruft dem, was nicht ist, dasz es sei, und dann treten in einer Reihe von Urteilen

Himmel und Erde, das Wasser und das Trockene, Tag und Nacht, Arbeit und Sabbat, Mann und Frau auseinander. Zugleich vermischt Noordmans mit diesem Gang der Schöpfung (als hierarchischer Kritik des Daseins) unsere Erkenntnis der Dinge, unser Erleben und Erfassen der Welt. Absichtlich vernachlässigt er Unterscheidungen wie Schöpfung und Natur, Schöpfung und Schicksal, um die Wahrheit und das Heil Gottes auf die allgegenwärtige Situation unseres Daseins zu beziehen. "Und das Evangelium kann nicht humaner sein als es ist, weil die Schöpfung so entsetzlich ist."¹⁰⁰ Das Elend, das wir um Jesus herum sehen, die Kranken, die Besessenen, das Elend, das wir an ihm selbst sehen – das ist "die Stunde, in der das Schöpfungskleid zu Lumpen geworden ist."¹⁰¹ Denn die Sünde ist mehr als eine durch Menschenhand angerichtete Störung. Gottes Urteil treibt den Bruch voran. Hätte er sich nicht selbst mitten in den Bruch gestellt, so würde die Scheidung bis in die Ewigkeit weitergehen. "Die Sünde geht ebenso weit wie die Schöpfung, ohne sie doch vernichten zu können. Gott ist nicht darum ein Töpfer, weil er Gefäße macht und modelliert, sondern insofern er zwischen dem einen und dem anderen Gefäß scheidet."¹⁰² Was wir von den Formen der Schöpfung zu sehen meinen, kann uns wohl im Augenblick Freude bereiten kraft eines Lichtes, dessen Herkunft wir selbst nicht wissen: "Sie sind dann wie Staubpartikeln in einen Sonnenstrahl, an deren Tanz wir uns erfreuen können, die aber an sich Staub und nichts als Staub sind."¹⁰³

Zu solchen Formen gehören die "Persönlichkeit" und auch die "Existenz", sie sind, ebenso wie Substanz und Gesetz, "Götternahmen, die in der Wissenschaft abgekühlt sind. ...Jede ungebrochene Form in der Schöpfung, die wir hinter uns lassen, überholt uns und verunreinigt das Evangelium."¹⁰⁴ In dem gewaltigen *clair-obscur* der Schrift sehen wir die Schöpfung als das Kriterium des Falles. Zugleich wird durch die Lehre vom Bund die *Geschichte* in die Schöpfung gebracht, die wahre Schöpfung ist die Geschichte des Bundes. Wie sehr dieser Nachdruck pastoral gemeint ist, zeigt sich in dem einfachen Satzchen voll verhaltener Bewegung: "Junge und alte Menschen laborieren an dem Bruch zwischen dem, was sie vom Vater *sehen* und was sie von Jesus *gehört* haben; sie möchten mit dem Heiligen Geist '*cum libello in angello*'¹⁰⁵ flüchten, aber das können und dürfen sie nicht."¹⁰⁶ So etwa lautet Noordmans' Schöpfungslehre.

Bei aller Reserve, die hier mit Recht anzumelden ist, darf man doch nicht vergessen, dass der letzte Gesichtspunkt *inhaltlich eschatologisch* ist und formal die Bestätigung dessen bietet, was Noordmans (in Unterscheidung von symbolischer oder rhetorischer) unter *pastoraler Dogmatik* versteht. Das Positive dieser Leere, dieser Leugnung, Ausschaltung, oder Reduktion der Schöpfungslehre liegt doch darin, dass die Erlösung nicht als "*Wiederherstellung*" der ursprünglichen Schöpfung gedacht werden darf, die Kargheit, die Minimalität der Rede von der Schöpfung gründet darin, dass die Dinge und auch die Wahrheiten nicht in den Zusammenhang des Raumes, sondern in die *Ordnung der Zeit*

¹⁰⁰ *Oorspronkelijke voetnoot: Herschepping*, 2. Auflage 1956, S. 84

¹⁰¹ *Oorspronkelijke voetnoot: a.a.O.* S. 74.

¹⁰² *Oorspronkelijke voetnoot: a.a.O.* S. 88.

¹⁰³ *Oorspronkelijke voetnoot: a.a.O.* S. 90.

¹⁰⁴ *Oorspronkelijke voetnoot: a.a.O.* S. 92.

¹⁰⁵ Latijn: met een boekje in een hoekje, uitdrukking van Thomas a Kempis.

¹⁰⁶ *Oorspronkelijke voetnoot: a.a.O.* S. 68.

gestellt werden. Es geht um den Mehrwert der Zukunft! Die wahre Schöpfung kommt uns *entgegen*, sie ist eher unser Vorland als unser Hinterland, eher was zu erwarten ist, als was uns einen Boden unter die Füße gibt. Wir sollen nicht in ein goldenes Zeitalter zurück, wir sind umfungen von der Geschichte der Taten Gottes. Es ist die göttliche Prärogative, die Dinge, die "zum Bösen gedacht waren", "zum Guten zu denken" (Gen. 50, 20). Dieses "zum Guten denken" muss als das eigentlich Kreative Gottes betrachtet werden. Man kann es auch so sagen: die Schöpfungslehre von Noordmans ist *forensisch* gedacht. Was mit der Welt *in foro Dei*¹⁰⁷ geschieht, was die Urteile Gottes aus dem undurchdringbaren und unbeherrschbaren der Gegebenheiten *machen*, das darf und soll unser Trost sein. Das ist u.E. gewiss deutlicher zu sehen an der Geschaffenheit des Menschen als an der der Welt. Der Nerv dieser Lehre liegt denn auch in der Frage: *Was ist der Mensch?*, und wenn die Pneumatologie die Psychologie der Unmittelbarkeit austreibt, steht die Wahrheit von Römer 7 vor uns: wie dort beschrieben wird die ganze Front dunkler Mächte "und hinter dieser Phalanx das Gesetz Gottes, das sie aufweckt und austreibt", ohne dass eine Spur von Verzweiflung über das Zuständliche übrigbleibt. "Wir steigen nicht in den Tartarus hinab, um dort eine Greuelschau abzuhalten. Im Gegenteil, alle diese Mächte sind aus ihrer Unterwelt aufgerufen, um mit Jesus Christus konfrontiert zu werden."¹⁰⁸ Wenn diese Konfrontation sich vollzieht, ist auch sie wieder mehrfältig: es ist geschehen, und doch gibt es keinen allmählichen Übergang zu der *Erkenntnis* des Geschehenen und keine Identität zwischen Erkenntnis und Zueignung. Alles, was wir sehen von der Einheit, sehen wir mit einer Silberblick des Geistes. Was uns zuteil wird, liegt eingebettet in der Distanz, und so blüht wie ein verborgenes Kraut eine stille Gemeinschaft im Geiste, eine entspannte Gewissheit, die uns verbindet mit allen Heiligen.

Das Dogma ist der strukturelle Querschnitt einer Predigt, die am Werk ist, ein Herz zu bekehren. Wie kommt in der Predigt die Schöpfung mit zur Sprache? Höchst indirekt! – so wie Barth *nota bene* die ganze Trinitätslehre in *KD I/1* und die ganze Christologie samt Pneumatologie in *I/2* der Schöpfungslehre vorausgehen lässt, und, um die Indirektheit systematisch noch deutlicher zu machen, die Gottes- und Erählungslehre (die ebenfalls vor der Schöpfungslehre behandelt werden) in christologischer Konzentration hält. Es hat Noordmans verdrossen, dass das, was kaum, das nur in gebrochener Bezeugung angedeutet werden kann, in der *Kirchlichen Dogmatik* nun doch breit ausgeführt und zum Gegenstand einer Rechenschaftsablage gemacht wird, die uns in einer neuen Beschaulichkeit der gezielten Applikation, dem schlichten Gang der pastoralen Dogmatik zu entfremden droht. Vor allem das der Anthropologie verliehene Gewicht machte ihn miszmutig, die "Zusammenschau" von Christologie und Anthropologie bei Barth scheint ihm zu weit zu gehen. Es bleibt nicht genug Raum zwischen den göttlichen Gaben. Man kommt auf eine Tributleistung an Seinskategorien zurück, sobald man die Pluralität für unklar und verwirrend hält. (Es ist aber gewiss auffallend, dass Noordmans in seiner *magnanimitas* nirgends ausdrücklich gegen Barth polemisiert).

¹⁰⁷ Latijn: voor de rechtbank (of: het gericht) van God.

¹⁰⁸ *Oorspronkelijke voetnoot: Psychologie en Evangelie, in Zoeklichten, S. 68.*

Versuchen wir noch etwas zu präzisieren: So wie wir *keine direkte* Beziehung zur Inkarnation haben, sondern eine indirekte in der Gemeinschaft des Geistes, so wie die Kirche nicht die Fortsetzung des Lebens Christi ist, sondern ihre Applikation in wiederholten Zueignungen durch den Geist, so wie die *praesentia realis*, sei es in Wort oder Sakrament, sich von *Pfingsten* aus sich vollzieht und nicht sachhaft, sondern persönlich, in einer Begegnung, so wie man *nicht* sagen kann: der Glaube *sieht* in Jesus Gottes Kommen zum Menschen (gegen Korff), so wie dagegen zu protestieren ist, dass bei W.J. Aalders die Menschwerdung doch wieder zu einem – keineswegs analogielosen – Mysterium wird, sowie gegen Kohnstamm gesagt werden muss, dass er zu Unrecht Bedenken erhebt gegen die “Verkürzung” des Lebens Jesu auf Kreuz und Auferstehung – so ist es auch mit der Schöpfungslehre: wenn sie einen Zusammenhang bringen will zwischen die Momente des Glaubens, wird sie, fast automatisch, *der* grundlegende Zusammenhang. Halten wir uns an die Verkündigung, dann ist die Schöpfung retrospektiv wohl etwas, aber prospektiv beinahe alles. “Die Schöpfung treibt die Predigt vom Anfang der Zeiten bis zum Schluss voran ihrem Endpunkt entgegen, wo *Gott in der Bresche des Lebens* steht. ... Psalm 8 lehrt die Nichtigkeit des Menschen, Psalm 19 die Herrlichkeit von Gottes Gesetz, Psalm 104 sagt am Ende, dass die Sünder nicht mehr sein werden.”¹⁰⁹ Bet- und Danktage für die Ernte und Neujahrsfeiern stehen an der Grenze der Predigt. Niemand wird darauf kommen, den Stier von Potter in einer Kirche aufzuhängen, und Hermann und Dorothea¹¹⁰ können dort nicht für Joseph und Maria eintreten.”¹¹¹

An anderer Stelle heisst es, im Blick auf den dramatischen Charakter der *Vorsehung*: “Das Gesetz ist in der Geschichte, was das Gebot ist in der Urgeschichte. Es ist eine Funktion der Schöpfung selbst, in kritischem Sinn: das Wort Gottes. Wenn es nicht ruft, schreit die Erde (Gen 4, 10) und beginnt es überall zu spucken.”¹¹² Der Glaube an die Vorsehung mündet aus in das Eschaton in dem “die Werke des Bösen zerbrochen werden”. Spricht der Heidelberger Katechismus etwas hausbacken von Laub und Gras, fruchtbaren und unfruchtbaren Jahren, so bringt die *Confessio Belgica* an der entsprechenden Stelle deutlich zum Ausdruck, “dass wir ausserhalb des Evangeliums *keinen pied à terre* haben.”¹¹³

Darum können wir uns auf keine einzige Schöpfungsform zurückziehen, auch nicht auf die “*Existenz*”. So bleibt die Schöpfungslehre forensisch, der Reflex einer Reihe von Urteilen Gottes. Wer von der Existenz aus einen verbindenden Horizont zu erschliessen sucht, der muss statt dessen erfahren, dass sich ihm alles entleert. Von Heidegger sagt Noordmans: “Er baut sein philosophisches Bauernhaus auf die magerste Heide, die man sich denken kann”.¹¹⁴ “Und in der Angst sitzt mir die Möglichkeit meines eigenes Seins wie ein Alptraum auf der Brust.” Darum ist auch das *Gewissen* der Kronzeuge gegen unser faktisches Dasein, es ist ein gewaltiges Stück Geschaffenheit und doch ein Spukhaus. Es muss die Taufe empfangen, die sagt: Gott ist grösser als dein Herz. In dieser Taufe wird uns Gewissen desintegriert, in Stücken auseinandergenommen. Sonst würde es nur die befreiende Kraft,

¹⁰⁹ *Oorspronkelijke voetnoot: Herschepping*, S. 100.

¹¹⁰ Episch gedicht van J.W. von Goethe, 1796/1797.

¹¹¹ *Oorspronkelijke voetnoot*: a.a.O. S. 102.

¹¹² *Oorspronkelijke voetnoot*: a.a.O. S. 106.

¹¹³ *Oorspronkelijke voetnoot: De schepping in de nederlandse geloofsbelijdenis* (Manuskript ohne Jahreszahl).

¹¹⁴ *Oorspronkelijke voetnoot: Heidegger en Augustinus* (zwei Vorträge, Manuskript 1932).

den vorwärtstreibenden Stosz des profetischen Wortes hindern, es würde zu einer Substanz unserer *humanitas* werden statt zur Triebkraft der *humilitas*.

Diese Position richtet sich in erster Linie gegen Gedanken in bestimmten Schriften *Kuypers* (wie *“De gemeene gratie”*, *“Pro Rege”* und die *Stone-lectures “Het calvinisme als cultuurmacht”*). Holländische Kritiker von Noordmans befürchten, dass durch solche Radikalität, mag sie auch nur scheinbar marcionitisch sein, das Christentum seiner Katholizität beraubt wird. Aber Noordmans hat unter anderem vom deutschen Kirchenkampf gesagt: *“Die allgemeine Offenbarung ist nicht mehr die Brücke, über die der Heide in die Kirche kommt, sondern der Laufsteg, über den der Christ die Kirche verlässt.”*¹¹⁵ In seinen meisterhaften Monographien *“Natuur en genade bij Rome”* und *“Existentialisme en Katholicisme”* hat er die tiefsten Wurzeln auch der Lehre von der *potentia oboedientialis*,¹¹⁶ dieses Nervs der katholischen Universalismus, bloßgelegt.

Dieses Idiom, diese Sprachregel von der Pluralität wird selbstverständlich noch stärker und konsequenter durchgeführt in der *Christologie*, in der Lehre von den beiden Naturen, den beiden Ständen, den drei Ämtern. Noordmans strebt keine Einheit an, doch stehen die Momente nicht unverbunden nebeneinander, vielmehr *hintereinander*, das eine ist des anderen Hintergrund – jedoch nicht in chronologischer, sondern in geistiger Aufeinanderfolge, in der *“Theologischen Zeit”*, so wie in der Predigt die Argumente der Befreiung hintereinander aufrücken, so, dass je das folgende näher auf das Herz zueilt als das vorangegangene. Es geht von Überraschung zu Überraschung, weil es um die Reihe göttlicher Urteile geht: namentlich Ostern wird verstanden als das ganz neue Urteil Gottes. *“Wir sollen anerkennen, dass wir nirgends so sehr ausgeschaltet werden wie hier.”*¹¹⁷ Daher gilt von Ostern: *“Überall herrscht die kindliche Befangenheit, jenes scheue Aufblicken, das einer der immerwährenden Bestandteilen der Osterfurcht und damit des ganzen christlichen Glaubensleben bleiben muss.”*¹¹⁸ Denn es bleibt in der Auferstehung sehr bemerkbar etwas Unvollendetes. Das Reich, d.h. die eigentliche Schöpfung, wird jetzt erst zur *“allerkritischsten Weltfrage”*.¹¹⁹ Es wird das Amt des Geistes sein, darauf Antwort zu geben in dem gewaltigen Raum, der übriggelassen worden ist durch die *Himmelfahrt*. Dieser neue Abstand bedeutet einstweilen eine unverstandene Dimension. Dass dieser Raum, dieser Abstand (wie überall, aber hier prinzipiell und endgültig) ein *Gewinn* ist, muss von Grund auf gelernt werden. Denn kein eigenmächtiges Durchziehen der Linien von Schöpfung und Inkarnation ist hier erlaubt. Hier erst recht geht es um die diskontinuierliche Entfaltung der Einheit der *opera Trinitatis ad extra*.¹²⁰

Zugleich geht es nun erst um das *Geheimnis* der Einheit, nämlich im *Creator Spiritus*. Darum ist auch das Wort *“Ausgiesung”* so angemessen. *“Der Zöllner wird zum Apostel, ... ein Mörder ist der Erste, der mit Jesus ins Paradies eingeht.”*¹²¹ Dies Unvermittelte gründet tief

¹¹⁵ *Oorspronkelijke voetnoot: Critieke spanningen in de gereformeerde theologie* (Manuskript ohne Jahreszahl).

¹¹⁶ Latijn: aanleg tot gehoorzaamheid.

¹¹⁷ *Oorspronkelijke voetnoot: Zondaar en Bedelaar* (1946), S. 62.

¹¹⁸ *Oorspronkelijke voetnoot: a.a.O.* S. 64.

¹¹⁹ *Oorspronkelijke voetnoot: Gestalte en Geest*, S. 215.

¹²⁰ Latijn: de uitwendige werken van de Drie-eenheid.

¹²¹ *Oorspronkelijke voetnoot: Het koninkrijk der hemelen* (Kommentar zum Heidelberger Katechismus, Fr. 20 bis 58), 1949, S. 184.

in dem grundlosen Grund der uns zugewendeten Schöpferkraft der Gnade. Der Raum der Wunder ist eröffnet.

Der Geist hat seine eigene Auslegung und Aufhellung, er setzt einen eigenen hermeneutischen Horizont, und der ist weltweit: "Aus dem Meinigen wird er es nehmen" (Joh. 16, 14) – zu diesem "Meinigen" gehört aber die ganze Welt, die laut des Evangeliums "sein Eigentum" ist (Joh. 1, 11). Der Heilige Geist bringt Mensch und Welt in dem Sturm der grossen *Publizität* Gottes. "An der Natur vollzieht sich nicht eine allmähliche Genesung, bis sie wieder sie selbst geworden ist, sondern ein geistiges Urteil, bis sie eine andere geworden ist."¹²² Wer diese Justifikation nach innen zieht in die Erfahrung, wer das kosmische Masz von Wiedergeburt, Glaube, Bekehrung nicht sieht, verkennt den eschatologischen Charakter des Amtes des Geistes. Die Rechtfertigung steht im weiten Zusammenhang der *Gerechtigkeit des Reiches*. Sobald man dem nicht mehr Rechnung trägt, dringt die *Mystik* in die Predigt ein, "das gegenseitige Sich-Begrenzen und -Überhöhen der verschiedenen Teile der neuen Schöpfung" wird ersetzt durch einen Einbahnverkehr auf eine projektierte Einheit hin. Aber der Ruhm des Evangeliums ist nicht die Einheit, sondern die Vielfalt. "Wir dürfen die Werke, die Gott in seiner allmächtigen Kraft aus sich heraussetzt, nicht wieder in ihn zurückführen."¹²³ Das schlieszt nicht aus, dasz die apostolische Predigt (wenn man es so nennen will) eine eigene Mystik hat, "eine Mystik von unwiderruflich *geschehenen Dingen*" – man kann auch sagen: eine Mystik "in Hoffnung", wenn man Hoffnung recht versteht, nämlich als sich gründend gerade auf die "geschehenen Dinge", auf die vielfältige Faktizität von Gottes vorausgehenden und kommenden Urteilen.

Man begreift, warum Noordmans in einen fortdauernden stillen Streit geriet mit allen, die die Anbetung direkt auf die Inkarnation bezogen wissen wollten – so einerseits, milder und zugleich in hoher Schätzung dieser Partner, mit *Newman* (samt seinen niederländischen Interpreten *C.J. de Vogel* und *H.W. van de Pol*) sowie mit dem Groninger *W.J. Aalders*, andererseits, schärfer und hier und da nicht ohne kräftige Ironie, mit *G. van der Leeuw* und dem "katholisierenden" *H. van der Linde*. In dem hier jetzt in deutscher Übersetzung vorliegenden Buch, das aus der Feder des über Achtzigjährigen stammt, ist diese Auseinandersetzung in vollem Gang. Die Voraussetzung von Noordmans' Position ist der ausschlaggebende Charakter von Himmelfahrt, der *Dolmetsch* der "Gestalt" Gottes tritt in die Mitte: der Paraklet! Die Übermacht des Geistes ist *gewaltig*, weil auch im Werk des Geistes die ganze Trinität auf dem Plan ist. Sie ist aber zugleich auch in der Welt, etwas, woran es zum *Streit* kommt, und ihre Erscheinung vollzieht sich auf der Ebene irdischer, konträrer Geschichte. Der Wendepunkt in dieser konträren Begegnung heiszt hier "das grosze Sakrament". Es braucht nicht zu befremden, dasz auch dieser Kern von Noordmans' Denken beargwöhnt wurde. Immerhin lassen viele allmählich davon ab. Wenn Noordmans sagt dasz die *Geistestaufe* "das grosze Sakrament" heissen kann, so denkt er vor allem an die Besiegelung einer letzten Gewisheit, welche geschieht kraft des Durchbruchs des Geistes in seiner Gottheit, in seiner Aseität, in seiner *potentia* und *potestas*. Allerdings behauptet er, für unser Denken und Erleben, eine Zäsur zwischen dem Werk des

¹²² *Oorspronkelijke voetnoot: Herschepping*, S. 175.

¹²³ *Oorspronkelijke voetnoot: 'Mystiek en prediking'*, in *Vox Theologica*, Dez. 1949, S. 26.

Sohnes auf Erden und dem Werk des Geistes, das nicht nur den Buchstaben, sondern auch die Sache, um die es geht, deutet, aufklärt, ihr Dauer verleiht, sie realisiert. Der Heilige Geist schafft den "lebendigmachenden Geist" (1 Kor. 15, 45). "Die lebendige Seele ist bedacht auf Bleiben, auf Fortdauer. Sie hängt, in ihrem Sachcharakter, an ihrer eigenen Identität. ...Der schaffende, lebendigmachende Geist ... projiziert all das Seinige in die Zukunft, in das Reich der unendlichen Risiken, in das Himmelreich. Dasz die Kirche stets Gefahr läuft, den zweiten Adam wieder zu einen lebendigen Seele zu machen, wird an vielem sichtbar. Wer nach dem Lesen der Paulusbriefe an die Lektüre der ersten kirchlichen Schriftsteller geht, fällt gleichsam aus den Wolken auf die Erde herab. Zu den auffallendsten Dingen in der alten Kirche gehört es, dasz sie anfängt, manchen Hauptpunkten des Evangeliums Sachcharakter und Dauer zuzuschreiben. Die Fleischwerdung Jesu wird als Menschwerdung für bleibend angesehen, der Figur des Apostelkreises um Jesus herum will man Fortbestand verleihen, der Primat des Petrus wiederholt sich ständig, das Opfer auf Golgotha erhält in der Kirche eine Verlängerung, selbst der Auferstehung wird, in den Gläubigen, ein bemerkenswerter Sach- und Dauercharakter zugeschrieben. Dies alles würde bedeuten, dasz die Gläubigen gleichsam in einem Abstammungsverhältnis zu Jesus ständen."¹²⁴

Von diesem Gegensatz aus, dem Gegensatz von Besitz und Gang, Dauer und Abenteuer, Wesensänderung und Epiklese, entfaltet Noordmans nun auf seine alten Tage seine eigentümliche *Pneumatologie*. Sie scheint angehängt – in Wahrheit ist sie der Richtpunkt auch der Schöpfungslehre und all der Auslotungen der menschlichen Existenz, die vorangegangen waren. Alle die durch die "katholisierenden" Pioniere oder Epigonen aufgeworfenen Fragen sind hier erkannt und anerkannt, darum sind die Abweisungen und Aufweisungen so eigenartig, so anregend, so inspirierend. Es hat keinen Sinn, in dieser Einleitung noch eine Zusammenfassung des hier in der Übersetzung vorliegenden Buches zu geben. Den Anstosz oder das Ärgernis, das infolge der aphoristischen Schreibweise von Noordmans stärker empfunden werden mag, als es in systematischer Auseinandersetzung der Fall wäre, dürfen wir, wie uns scheint, nicht allzusehr abfangen, will der Leser theologisch profitieren von diesem evokativen Denkstil, in dem, paradox gesagt, mit zitternder Hand klare Linien gezogen werden. Das Blatt liegt dem Leser jetzt vor.

Persönlich möchte ich mich jeder Kritik enthalten, obwohl herumfordernde Thesen, wie die dasz "Petrus von Jesus berufen worden ist und Paulus vom Heiligen Geist", beinahe dazu zwingen würden, wäre es nicht an dem, dasz der Verfasser selbst deutlich zu verstehen gibt, dasz das nur gerade eben und nur für einmal so gesagt werden kann, um den Durchbruch in die Fernen durch die akzentuierende Kraft einer Zäsur offenzuhalten. Was sollten wir übrigens dabei gewinnen, wenn wir, in dem Versuch, ihn bei einer Heterodoxie zu ertappen, unser Ohr verschlössen vor den urwüchsigen Wendungen, uns zurückdrängen lieszen in den einen oder anderen unkritischen Konformismus? Und wie würden wir als die Geprellten herauskommen, wenn wir in der Meinung, einem Schwärmer näheren Unterricht im reformatorischen Katechismus erteilen zu sollen, uns die Chance entgehen lieszen, die Reformation einmal durchatmet zu sehen von einer *guten* Schwärmerei, woran es ihr, auch schon im Anfang, allzusehr gefehlt hat, so dasz die Dimension des Geistes, der Prophetie, des

¹²⁴ *Oorspronkelijke voetnoot*: Aus der Meditation 'Der Dolmetsch' unten S. 51f.

Apostolats, der Freiheit gegenüber den Mächten, den Einrichtungen und institutären Grözen verhängnisvoll zu kurz kam!

Dabei wird eben doch das Wesentliche des Reformatorischen neu an den Tag gebracht. Man könnte es umschreiben als den *Zusammenhang* der Heilstatsachen in der *Applikation* durch den Geist. So ist die Indirektheit unseres Verhältnisses zur Christusgeschichte die Kehrseite der Unmittelbarkeit des Zeugnisses des Geistes. Mit einem Bilde von Noordmans kann man es so sagen: Obwohl Jesus ein Kind in die Mitte stellte (Matth. 18, 2), hat doch das Kind in der Feier der Kirche und im Glaubensleben keinen Platz als sichtbares Zeichen in der Mitte erhalten. Ferner, was die Mutter des Herrn angeht: eine *direkte* Übertragung von Kindschaft und Mutterschaft auf das Himmelreich wird von vornherein abgewiesen (Matth. 12, 46-50), denn wir finden im *Trost des Geistes* die Mutter, und den Platz des Kindes nimmt der *Glaube* ein.¹²⁵

Das wird in jedem Falle deutlich sein: wie evident sich aus dem Gesagten Folgerungen für die *Liturgie* ergeben, auch dies, dasz die Liturgie selbst, sofern sie die Tür öffnet zu dem Gottesdienst des *Lebens* (in dem unser Leib, unsere Existenz konsekriert wird), unmittelbar anschlieszt an die Fragen eines modernen *Apostolats*, und dasz dies wiederum die Kirchenordnung modulieren musz. Was mit der Wahl zwischen "antiquarischer" und "mystischer" Apostolizität zur Debatte gestellt wird, ist von eminent praktischer Bedeutung. Wenn in der tieferen Kontroverse: über die Frage, ob das *pro me* der Inkarnation als Mysterium oder als Botschaft aufzufassen sei, gerade die letztere als der Träger der Präsenz gesehen wird, dann hat dadurch die Botschaft selbst einen mystisch-apostolischen Charakter bekommen. Wir können hier nicht eingehen, sondern nur hinweisen auf Noordmans' Buch – vielleicht in der Ökumene den weitesttragenden Beitrag zum Gespräch über diese Dinge – auf das Buch, das, kurz und gut "*Liturgie*" heiszt. Die liturgische Bewegung, sagt Noordmans, hat sich zu sehr historisch-archaistisch an altchristlichen Formen orientiert, ohne genügend darauf zu achten, dasz der Opferbegriff bei Paulus *kritischen* Charakter hat, und ohne sich gebührend warnen zu lassen durch die Gefahr, die der alten Kirche drohte: zur Mysterienreligion zu werden. "Wort und Taufe sind, wie bei Johannes dem Täufer, Handlungen auf dem *freien Feld*." Und Gott wohnt nicht in Tempeln, die mit Händen gemacht sind. Das Opfer hat nicht die Form einer Oblation von unserer Seite, sondern es ist das Umgekehrte: eine Gabe Gottes und letztlich eine Applikation, eine Zueignung. Hier offenbart sich wieder der positive Sinn der hohlen Räume rund um die Dinge, der Leeren um die Fakten, des Entbehrens um das geistliche Erleben. Die Einheit liegt im Geist, uns gegenüber, die Kontinuität liegt in Gott, das Unterpfand ist der *sessio ad Dexteram*.¹²⁶ Ein geistlicher Verkehr ist im Gang *kraft* dieser Kerne und der sie umgebenden Räume. Darum musz eine stille, gespannte Zurückhaltung uns beherrschen, darum werden wir hinaustreten in den täglichen Kultus des konkreten Lebens, der, nach dem zu Unrecht geschmähten Vorbild der *Puritaner*, asketische Zügen aufweisen wird, besonders heute, da die Verwilderung der irdischen Gärten alle Grenzen bis ins Sinnlose überwuchert und die Perspektiven der christlichen Freiheit ganz zu verstellen droht.

¹²⁵ *Oorspronkelijke voetnoot: Gestalte en Geest*, S. 280ff.

¹²⁶ Latijn: 'het zitten aan de rechterhand' (Gods) uit het credo.

Von allen Mängeln, die dieser Einführung anhaften, ist der schwerstwiegende der, dass wir keine Vorstellung von der gedrunghenen *Sprache* vermittelt haben, die Noordmans schreibt und die so vollkommen harmoniert mit seinem Vermögen, das Allertiefste mit den einfachsten Mitteln zu sagen. Wenn es dabei nicht zu einer Simplifizierung kommt, ist das gerade der spannungsvollen Stille zu verdanken, die da überall zwischen den Kernen liegt: den Kernen, die die Worte, die Bilder sind. Das Licht, das stille Licht hat seinen Ursprung in einer verhaltenen Glut. Es ist eigentümlich, Noordmans zu lesen: es ist, als ob die vergängliche Gegenständlichkeit durchlichtet werde auf eine Bewegung hin, die sich auf neue Länder richtet. Seine Worte verwirren unser Maszgefühl, denn sie hinterlassen den Eindruck von Riesenhaftigkeit, obwohl doch nur der Däumling vor unseren Augen auszieht und die Erde besät, der Ton bricht da und dort durch das ererbte und erworbene Abhängigkeitsgefühl hindurch, denn er trägt, suggestiv, die Worte in eine Haltung hinein, als ob sie je für sich ein Sinnbild eines frei und universal *singenden Lebens* seien. Ist es also Poesie? Sicher haben wir es nicht mit lyrischen Ergüssen zu tun, doch gibt es in den Meditationen Partien, die von einer grossen dichterischen Formkraft zeugen. Da fehlt es nicht an Wonne und Entzücken in Glaube und Erfahrung. Man findet sie in reinen, strengen Formen eingefangen in Bücher wie *“Gods poorten”*, *“Zondaar en Bedelaar”*, auch in dem kleinen Gleichnisbuch *“Dingen die verborgen waren”* – nicht zum mindesten in den ersten Teilen von *“Gestalte en Geest”*, hier und da auch in den hier übersetzten Betrachtungen über Geist, Apostolat, Liturgie und Kirchenordnung. Dass sie hier mehr in den Hintergrund treten, ist selbstverständlich – sowohl von der Sache her, die hier zur Erörterung steht, als auch infolge der ungeheuren Sachlichkeit, mit der der Autor gerade bei diesem herzbewegenden Thema ist: dem Thema von *Sendung und Gegenwärtigkeit* der christlichen Gemeinde in dieser unserer Zeit.

K.H. Miskotte

Arnold E. Loen: *Säkularisation – von der wahren Voraussetzung und angeblichen Gottlosigkeit der Wissenschaft. Mit einem Geleitwort von K.H. Miskotte.* München: Chr. Kaiser Verlag 1965.

‘Ein Wort zum Geleit’ von K.H. Miskotte, 5-9.

Für das Schaffen A.E. Loens¹²⁷ ist nun auch an den Universitäten und in den Kirchen Deutschlands einiges Interesse wach geworden. Im vorliegenden Band handelt es sich zunächst um einen kleinen, leichter verständlichen Teil der grossen Leistung dieses holländischen Denkers.

Es freut mich, dass der Verlag mich darum bat, diesem Buche ein Wort zum Geleit mit auf den Weg zu geben. Ginge es um das gesamte Oeuvre, würden die Wissenden mit Recht sagen: “Kleiner Mann, was nun?”¹²⁸ – denn dem Lebenswerk dieses Denkers stehe ich eher als Schüler gegenüber und kann daher nicht gut als berufener Interpret auftreten. Immerhin, Arnold Ewout Loen ist einem allgemeinen Publikum so gut wie unbekannt, und ich musz mir diesen Auftrag wohl oder übel gefallen lassen.

Nun, dieses Buch über die *Säkularisierung der Wissenschaften* ist in deutscher Sprache geschrieben und bisher in unserem Lande noch nicht bekannt. Sie, lieber Leser, nehmen also an der Premiere teil. Sie haben eine spätere Frucht in Händen, die zwar zur grossen Ernte gehört, aber nicht allzu schwer verdaulich wirkt. Und dem ist auch so. Es wird aber angebracht sein, sei es auch nur mittels flüchtiger Andeutungen, den Zusammenhang aufzuzeigen, in dem diese Publikation in Bezug zum ganzen Streben, dem eigentlichen Zielpunkt, dem Herzen und den herzlichen Anliegen des ganzen Werkes eines Mannes steht, der wohl als einer der selbständigsten Philosophen im heutigen Holland gelten darf. Sein geistiger Lebenslauf, sein wissenschaftlicher Werdegang, zeichnet ihn vor anderen aus, und er hat wahrhaftig das Zeug dazu, die “*letzten Fragen*” in Beziehung zu setzen zu den exakten Wissenschaften. A.E. Loen war ursprünglich Ingenieur, es folgten mathematische Studien und er wurde bald, zumindest innerlich, in die erkenntnistheoretische Diskussion hineingezogen. Er machte seinen philosophischen Doktor in Leiden, bei Prof. A.J. de Sopper und verschrieb sich schliesslich, von Karl Barth inspiriert, der systematischen Theologie. Welch ein Weg, welche ungeheure Kurve, von den Problemen des Berg- und Brückenbaus zu den Bezirken der Trinitätslehre und der theologischen Anthropologie! Seit etwa 10 Jahren hat er den Lehrstuhl für Religionsphilosophie zu Utrecht inne. Loen, ganz und gar auf philosophische Exploration und Rechenschaft konzentriert, seiner Arbeit verschworen, augenscheinlich sehr abgeschieden vom wissenschaftlichen Betrieb, arbeitet in der Stille weiter. Seine Bescheidenheit ist so über die Maszen, dass man glauben könnte, seine Lebensdevise wäre: *ama nesciri*.¹²⁹ So hat er weder Lust noch Anlage, sich in

¹²⁷ Prof.dr.ir. A.E. (Arnold) Loen (1896-1990) studeerde elektrotechniek in Delft en natuurkunde in Leiden. Daarna studeerde hij filosofie in Leiden, Heidelberg en Marburg. Van 1955 tot 1966 was hij hoogleraar in ‘de wijsgerige inleiding tot de godsdienstwetenschap en de wijsbegeerte van de godsdienst’ aan de Utrechtse theologische faculteit. Miskotte bewonderde het werk van zijn generatiegenoot zeer en schreef vier keer in *In de Waagschaal* een artikel om Loens betekenis voor vergetelheid te behoeden.

¹²⁸ Titel van het bekende boek van Hans Fallada (1932).

¹²⁹ ‘Zoek geen bekendheid’ – levensmotto van Thomas a Kempis.

die Gefolgschaft einer Schule einzufügen, obschon das – heute mehr als je – fast unumgänglich erscheint, um seinen Anliegen im Blick auf das, was die Zeit am tiefsten bewegt, Gehör zu verschaffen. Aber ist das wirklich so? Ist es nicht vielleicht an der Zeit, die “Zeit” dahin gehen zu lassen mit ihrem Geschmack, mit ihren Forderungen und Vorurteilen, um sich einem einsamen Dienst zu verschreiben: die Besinnung aufmerksam zu machen auf die Aporien des uns geläufigen Denkens und auf die Sackgassen der Praxis, welche damit zutage treten?

Ein Beispiel solchen dienenden Denkens liegt in dieser einfachen, schier gemeinverständlichen Abhandlung über die Säkularisierung in der Wissenschaft vor uns. Sie versucht in dem allgemeinen “Trend” gängiger Einstellungen den Konformismus dort, wo er entsprungen ist, zu fassen und von daher in die *modern-selbstverständlichen Stellungnahmen* kritisch einzudringen, sie steckt die Grenzen zwischen “Haltbarem” und “Unhaltbarem” ab, von Gegebenem und Extrapoliertem, im Prozesse der Naturwissenschaft, dieser geistigen Macht, der wir insgesamt hörig geworden sind. Es konnte darum – wie es jetzt vor Augen liegt – nicht ausbleiben, dass wir mit der christlichen Arkandisziplin, aber auch mit dem Humanum allmählich in einen unaufgehobenen und scheinbar unaufhebbaren Dualismus zwischen Wissenschaft und Ethos, Philosophie und wirklicher Existenz, konsequentem methodischen Denken und Dienst in verantwortlicher Gemeinschaft fast ausweglos verhaftet sind. Ich halte dafür, dass hier ein besonderes Leiden auf unserer Zeit lastet, obgleich schon viel unternommen worden ist, um den alten *Zwiespalt* zu überwinden. Daher scheint es mir nicht unangebracht, in dieser Sache, jetzt und hier, auch wenn es herausfordernd klingt, wie Loen von einem “Irrtum” unserer Zeit zu reden. Es musste einmal in aller Einfalt gewagt werden, unsere nahezu totale Hörigkeit gegenüber dem Zeitgeist implizit, kaum direkt ins Visier genommen, aber dennoch wirksam anzugreifen. Loen geht dabei immanent-kritisch vor. Man kann das natürlich nicht einem jeden Skribenten abnehmen und erst recht nicht einen jeden für zuständig ansehen, das Geschäft dieses kritischen, thetischen Verfahrens durchzuführen. Aber ich meine, unser Autor hat in der Geschichte seines Lebens und Denkens einiges aufzuweisen, das uns Vertrauen einflößen kann. Er ist, wie mir scheint, für eine solche besondere Aufgabe vollauf qualifiziert. Das vorliegende Buch stellt nur einen Ausschnitt seiner Bemühungen dar. Hier tritt z.B. nicht in Erscheinung, wie sehr er seit früher Zeit von der *regina scientiarum* fasziniert war. Bereits als Student an der Technischen Hochschule in Delft hat er sich intensiv mit den Bedingungen der *Möglichkeit* einer Theologie als *Wissenschaft* beschäftigt, um so als Zeuge des Evangeliums auch kritische Rechenschaft abzulegen von der Wirklichkeit des Glaubens. Typisch dafür ist schon seine große Dissertation “*Philosophie und Wirklichkeit*, Einführung in eine Untersuchung des Glaubens” (1929)¹³⁰. Es wären andere Arbeiten zu nennen, wie seine Übersicht über die Philosophiegeschichte im Längs- und Querschnitt mit einem überraschenden Schlusskapitel “Eine noch andere Art des Denkens”, in dem ein Entwurf seiner Philosophie enthalten ist, gegliedert in bescheidene, aber eindringende Fragen, nur Fragen! Aber wir übergehen diese und andere Veröffentlichungen unseres Autors, um auf sein opus magnum “*Der feste Grund*” (1946) hinzuweisen, weil es u.E. ein wunderbares Ringen und gnadenhaftes Gelingen in der Richtung einer neuen Philosophie wiedergibt. Es

¹³⁰ Moet zijn: 1927.

stellt den Versuch einer umfassenden Neu-Orientierung dar, zugleich in Sachen der exakten Wissenschaft und in der Not der Existenz des heutigen Menschen. Man könnte bei solchem Vorhaben ein überhebliches, ausschweifendes Werk erwarten, doch es spricht mit einer leisen (und dabei entschiedenen), nuancierten (und dabei universell-gerichteten) Stimme zu uns. Schon der Aufbau ist bemerkenswert: zuerst die Theologie als Lehre von den Zäsuren des Wortes, darauf die Analyse von "Dasein", dann die Lehre vom Sein, schliesslich die Erkenntnislehre. Das letzte Kapitel "Begriff und Anschauung" bietet eine kurz gefasste Wissenschaftslehre und unternimmt es, die Eigenstrukturen und die Bezüge von Logik, Mathematik, mathematischer Physik und Theologie darzulegen, um zuletzt die Philosophie als "letzte Meta-Theorie" zu würdigen, für welche es keine Grenzen gibt. Eben darum wird das Denken grenzenlos, wenn es nicht im Hören des Wortes Gottes daraus erlöst wird. Der Buch-Monolog geht besonders in diesem Werk fortwährend in den Dialog über, wobei er (wie Loen selbst sagt) "den guten Ton verletzt, der ja verlangt, dass man in einer wissenschaftlichen Untersuchung des menschliche Dasein und Dransein unbehelligt lässt." Loen sieht (und äussert) scharf, dass "Philosophie, die von ihrer Sehnsucht nach logischer Selbstgenügsamkeit noch nicht befreit (und damit auf eine andere Basis gestellt) ist, resignieren muss". Denn so lange sie noch von dem Axiom ausgeht, dass der Grund des Daseins auch zur *Kompetenz* des Daseins gehört, solange sie versucht, den Logos als in sich selbst begründet zur Beherrschung des Lebens zu handhaben, so lange dauert der Unfriede, gähnt die Kluft zwischen dem Denken und dem Leben, zwischen Chiffre und Wort, zwischen Entwurf in intellektueller Sehnsucht und Erfüllung im Glauben, zwischen endgültiger Haltlosigkeit und tiefstem Hören. Das Buch zählt nicht mehr als etwa 350 Seiten, aber ich kenne nichts in seiner Art, mit dem es zu vergleichen wäre. Vor allem die Existenzologie im 2. Kapitel geht auf unsere Selbstentdeckung und -entfremdung ein und wirft alles um, was wir dem gnädigen Gott vorwerfen und was wir mit seinen Gaben vollführen. Selten ist ein Gotteslob wie in diesem Kapitel gesungen worden, obschon es im Ton durchgehend nüchtern und in seinem Stil (wie Schopenhauer von Kant sagt) "von glänzender Trockenheit" ist.

Hoffentlich habe ich in meinem Eifer, mit knappen Strichen in dieses Denken einzuführen, nicht den Eindruck erweckt, als seien Loens originelle Bemühungen und sein *letztes* Anliegen nur von high-brow-Leuten zu verstehen. Zumal in dem Buch, das jetzt deutsch vorliegt, schreibt er einfach und sucht mit Absicht ein allgemeineres Publikum. Ich halte dafür, dass in diesem luziden Buch über die Denkfehler der Säkularisierung etwas dargeboten wird, das vielen bewegten und besorgten Geistern schlichtweg sagt, wie sie dran sind und was im Gange ist, wo das Ende mit Schrecken uns anrührt und wohin die Zukunft in Wahrheit zielt, auch was mit Frieden im Geist gemeint ist. Das alles entfaltet er hier vorerst in Bezug auf die verschiedenen Wissenschaften, um das ihnen jeweils Vorausgesetzte teils anzuerkennen, teils abzuweisen, teils aufzuheben.

Es war mir eine Ehre, diesem Buche ein Wort zum Geleit schreiben zu dürfen. Ich beschliesse es mit zwei Zitaten, zunächst einem von Siegfried von der Trenck¹³¹, das Kant betrifft und das uns hier einfällt:

¹³¹ Siegfried von der Trenck (1882-1951), jurist, dichter en essayist. Herkomst citaat niet bekend.

“Doch dasz ein Mensch, was er glaubt und will überhaupt zu begründen sich verpflichtet fühlt,
ist schon ein Zeichen von innerer tiefster, demütiger Bescheidung
...
Denn wo immer Macht ist, stellt sich der Streber ein.
Wo Geist ist, findet der Wortmensch schnell seinen Raub.”

Und Peter Suhrkamp¹³² sagt in seinen “Briefen an die Autoren” (1963):

“Der Drang, andere zu erziehen, die Welt zu verbessern, oder gar eine neue Welt zu erschaffen, hat trotz aller Hoffnungslosigkeit wohl nahezu jeden ergriffen. Man sollte meinen, jeder würde zuerst lernen wollen. Was anders lässt sich in einer so veränderten Welt eigentlich anfangen, als dasz man zunächst beobachtet, studiert und lernt? ... Der Wind, der einem manchmal in den Segeln steht, kommt noch nicht wieder direkt aus dem Himmel. Er ist noch lange nicht das pfingstliche Wehen. Deshalb ist aber Ungeduld noch lange nicht berechtigt.”

K.H. Miskotte

¹³² Peter Suhrkamp (1891-1959), uitgever en oprichter van Suhrkamp Verlag. Het ‘brievenboek’ verscheen postuum in 1963 en werd samengesteld door Siegfried Unseld.

Om het levende Woord, december 1966

‘De doem van het dualisme’ door K.H. Miskotte, 3-6

Het is mij een eer dit boekje¹³³ bij u in te leiden, want het is van de hand van ds. Frans Breukelman¹³⁴, die een dienaar van het Woord werd onder ons en niet in de laatste plaats onder ons die nog theologie *studeren*. Werkelijk, ik voel me geëerd iets te mogen zeggen over hem, nu hij zijn kroonjaar viert. Wij staan om hem heen in dankbaarheid voor al de arbeid die hij verricht voor ons allen. Toch brengt hij de gratulant ook wel enigszins in verlegenheid als hij in een grote kring staat handen te schudden en in wijder kring staat men het van verre te bekijken, terwijl deze en gene begint blijken van verbazing te geven, want ze zeggen: wat heeft hij tenslotte *gedaan*, waar zijn de vruchten, pennenvruchten, leesvruchten, denkvruchten? Want we zijn verslingerd aan “*Leistung*”, productie. Ik kan verzekeren – deze man heeft gewerkt als een die van zijn werk bezeten is – ik kan zeggen: en wat hij voortbrengt ligt kant en klaar, bij wijze van spreken, zo om in te pakken voor verzending. Maar u ziet er niets van en ik begrijp uw verbazing, misschien uw wrevel. De feestgenoten altegaar zouden heel wat willen inbrengen om deze zaak op te klaren: maar dan zouden ze allereerst de man moeten opklaren, in het licht moeten trekken. Geloof maar dat dit bij ds. Breukelman op verzet zou stuiten en wellicht zeer terecht. Hier op papier, buiten schot, willen we iets zeggen over de *betekenis* van de dienst die ds. Breukelman, zonder opdracht, uit eigen aandrift heeft verricht voor kerk en theologie. *Uitwendig* is het zo dat hij als een kluizenaar zit in het afgelegen Simonshaven, dat men de kluizenaar plots zijn pij ziet verwisselen voor een zwart leren jas en een witte valhelm. Men ziet hem een geducht motorrad bestijgen, nauwelijks stevig genoeg om dit Enakskind te torsen – om dan voort te stuiven over dijken en snelwegen naar dorp en stad, om wat hij in grammata *geconcentreerd* vond in stromen van welsprekendheid uit te gieten over een schare van jonge predikanten, in studievergadering bijeen en bereid om zich in te spannen om het nieuwe dat Breukelman daar staat te ontvouwen zich toe te eigenen, te verwerken, zelf, vroeg of laat, te gebruiken. Telkens slaat hij in een andere plaats zijn tent op, het is een “leerhuis” voor verder

¹³³ *Om het levende Woord* – genoemd naar het boek van Miskotte uit 1948 over hermeneutiek en homiletiek – werd als tijdschrift opgericht in 1966 om meer bekendheid te geven aan het werk van ds. F.H. (Frans) Breukelman en van theologen die in zijn spoor werkten. Behalve Breukelman zelf zaten Ben Hemelsoet, Tom Naastepad en Rochus Zuurmond in de redactie. Het is gebleven bij twee nummers: nr. 1 december 1966, en nr. 2/3 juli 1968, beide grotendeels gevuld met artikelen van Breukelman. In de jaren '90 werd door uitgeverij Kok in Kampen een boekenreeks gestart met dezelfde titel en een doelstelling verwant aan die van 1966.

¹³⁴ Drs. Frans Breukelman (1916-1993) was hulppredikant in Rijnsburg en hervormd predikant in Ritthem en Simonshaven. Vanaf 1968 was hij docent in de hermeneutiek aan de theologische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Breukelman ‘maakte school’ met zijn acribische Bijbelstudie in gesprek met de *patres* en werd in de jaren '50 bekend met zijn uitvoerige en kritische beoordeling van de Nieuwe Bijbelvertaling van 1951. Hij kreeg in de loop der jaren een schare van leerlingen, zijn openbare Amsterdamse zaterdagcolleges trokken honderden mensen. Hij was met M.A. Beek de grondlegger van de ‘Amsterdamse School’ in de theologie. Zijn extreme perfectionisme stond publicaties en een dissertatie in de weg. Vanaf 1980 verschenen bij uitgeverij Kok ‘cahiers’ met exegetische en dogmenhistorische studies, drie nog bij zijn leven, de overige zeven na zijn dood. Breukelman beschouwde Miskotte als een van zijn belangrijkste leermeesters. Over zijn leven meer in N.T. Bakker, C. Mataheru e.a.: *Eén zo’n mannetje - Frans Breukelman en zijn invloed op tijdgenoten*. Kampen: Kok 2004. Over zijn theologie de dissertatie van G. van Zanden: *Bij het begin beginnen - het Bijbels-theologische project van Frans Breukelman*. Utrecht: Kok Boekencentrum Academic 2019.

gevorderden, een heel *degelijk leerhuis*. En dan gaat hij na een paar dagen dóórpraten weer terug naar zijn werk, zijn eigenlijke werk, huisvlijt kun je zeggen, huisvlijt van een gedrevene, nijver, wakker, werkdadig, krachtdadig in grote stilte de folianten hanterend – men mag zeggen: de ijver voor het Woord heeft hem verteerd.

Maar deze man heeft ook grote fouten en de voornaamste is, dunkt mij, het perfectionisme, waardoor de hem gegunde tijd verteerd wordt en de tijdnoed aan de orde van de dag is, met alle gevolgen van dien: vóóraan dat er zo traag iets uit zijn handen komt. Het zou een heel *verhaal* worden over jaren te verdelen, die aparte kapitels zijn en die niet zonder kwelling en aanvechting kunnen zijn. We gaan hier niet over uitweiden.

Liever begroeten wij des te hartelijker de verschijning van *enkele stukken* uit die werkplaats. Het zijn maar náwerkingen en uitlopers van het *opus magnum* waaraan hij tilt. Want het is nog niet: “De KD als hermeneutiek”, het is nog niet de “Theologie van het Oude Testament” – maar anderen dan de cursisten, predikanten, priesters, studenten, die naar stad of dorp gereisd zijn om in het “leerhuis” te zitten, kunnen nu tóch een indruk krijgen van wat daar ómgaat. Allereerst *het spellen van het Hebreeuws*, als de moedertaal, verkoren om voertuig van Gods openbaring te zijn, het aftasten van de etymologische wortels en het strelen van de vruchten, want de mens ziet dat zij goed zijn tot spijzen, en dat deze boom een lust is voor de ogen, ja een boom die *begeerlijk* is om *verstandig* te maken. Hoe komt men van filologische exploraties tot theologische waarheid, hoe komt men wettig en in vrijheid van de veelheid en de buitenkant tot de éénheid en het binnenst geheim? Dat is een verre tocht en het kost een geweldige arbeid – toch niet zo vermoeiend dat het teleurstellend wordt en tot depressie leidt – omdat er reeds in die formele wortelen van het Hebreeuws *kracht van belofte* woont “verstandig” te maken, dat is: open voor de kennis van God.

Tot deze aanduiding moet ik me nu beperken. Het mag vaag zijn en abrupt gebracht, het wijst toch de opdracht aan die onze broeder Breukelman, al *pionierend*, op zich genomen heeft. Over het algemeen beseft men niet op welke nood, speciaal theologennood, deze opdracht, werd zij ook slechts ten dele vervuld, een antwoord, een uitzicht, een begin van harmonie zou zijn. Het is toch een openbaar geheim dat de theologische wetenschap, waardoor wij geschoold, getraind en gevormd zijn, met eigen soortelijk gewicht al sneller de baan van een fataal dualisme opgaat. Aan de wortel van deze fataliteit ligt de openlijke *onverzoenbaarheid van exegese en dogmatiek*. Ze zijn niet alleen, gelijk billijk, begrijpelijk en onvermijdelijk is, methodisch onderscheiden, ze zijn en ze worden al meer in de pretenties dominerend, absolutistisch, en in de *resultaten* tegenstrijdig, zozeer dat een theoloog van het goede hout gesneden, eerlijk en... verscheurd moet zijn en niet meer in staat een woord tot de gemeente te spreken dat geladen is met een gezegend en zegenend gezag.

Deze en gene heeft getracht aan deze wantoestand iets te doen. Ik laat deze pogingen nu rusten, al verdienen zij groot respect, zij helpen ons niet geheel uit het *dilemma* van verantwoorde exegese en een verantwoordelijke prediking, tussen de brede kathedraal en de smalle kansel, terwijl we intuïtief weten dat de eerste een getimmerte voorstelt dat met al zijn gebinten slechts steigerwerk kan zijn, terwijl het tweede, de “houten broek”, een troon zou moeten zijn, waarvan de besluiten van de regering, van de bevrijdende “*Weisung*” en wijsheid van God uitgaan. Dat dilemma kan niet duren, de vraag is *hoe* er een eind aan komt: door een scheiding en afscheid tussen de disciplines *of* door een synthese van de disciplines

door een hogere instantie, die ons veroorlooft met een goed geweten onder de mensen te staan met Gods boodschap, die ons in de ruimte stelt en ons met vreugde doet voortgaan vreugde uit te delen aan wie nergens een goede grond daarvoor kunnen vinden. Hoe zal het lopen? Sommigen zeggen dat de suprematie van de filologische vakken zal instorten aan de onredelijkheid van zoveel particularismen in de wetenschap. Anderen, onder wie ik mij zou willen scharen, zien het anders, hopen het ook anders, ontsteld als ze zijn door de geringe doorwerking van de kritische wetenschap onder de academisch gevormden, om van de traagheid van het kerkvolk niet te spreken. Maar is zulke weerstand ook niet een reactie op de papale allures van deze wetenschappelijke aanlopen?

In *Parrhesia*¹³⁵ is Barth onder vele andere bijdragen van een jongere generatie ook een meesterlijk stuk aangeboden van de oudtestamenticus Rudolf Smend: *Nachkritische Exegese*, ik voor mij kan mij daarin goed vinden. Maar een andere oudtestamenticus, de nog jongere Klaus Schwarzwaller zei in een persoonlijk schrijven: het “*nachkritisch*” zou in zijn consequentie wel eens als een “*Konvergenz*” met het “*vorkritisch*” openbaar kunnen worden. Hier ligt zeker in abstracto een gevaar. Of het afgeweerd wordt ligt mijns inziens aan de wijze waarop de kritische reproductie *gehanteerd* wordt en dat hangt aan de mensen die, het al hanterende, school maken. En nu schijnt mij Breukelman een van de weinigen onder ons die is uitgerust met grote mogelijkheden hier zuivere wegen te gaan en te wijzen, want hij is zowel *exegetisch als systematisch* geoefend, niet van beide zo’n beetje maar bepaald grondig. Ik ken eigenlijk niemand die evenzeer Calvijn en Barth zich heeft toegeëigend als de Midrasjim en Buber. Daarvan heeft hij zijn kluis gebouwd, zijn zakken vol met delen daarvan is hij, met zijn valhelm, de boer opgegaan. Enkele bladen zijn in deze bundel door gediensstige geesten samengebracht. En we hopen dat velen er blij mee zullen zijn.

Vraag mij niet of ik geen bezwaren heb! Het zou mij in verlegenheid brengen, want ik zou, waar ik ze zie, beter moeten uitgerust zijn om ze goed te kunnen formuleren. Maar Breukelman is nog *jong*. Op de leeftijd die hij nu bereikt heeft, kreeg ik voor het eerst de vrijheid om eens op de velden van mijn vak mijn dagen grotendeels geconcentreerd te besteden. Voor die tijd draafde ik in Amsterdam, bezet gebied – en zo ziet u dat niet ieder de kansen krijgt van de jubilaris, en ook dat er gelukkig, in de stilte, mensen opgegroeid zijn die geen dilettant *behoeven* te zijn buiten het eigen gebied. Van zulke mannen moet wat uitgaan, zij maken, onwillekeurig, school. Omdat hun begaving past in het vacuum van de tijd en van de kennis van de jongeren. Dat zal al meer aan de dag treden. Daar mogen we goede hoop op hebben.

Mijn beste wensen voor de rabbi en het *beth-hammidrasi*, dat we nog veel van dat werk op den duur merken en dat we het “nog lang mogen meemaken”, zolang de “roeach in de aderen” is dat de vonken eruit spatten.

Ik mag niet vergeten een eerbiedige groet te brengen aan mevrouw Breukelman, omdat ze, op onvergetelijke wijze, de kluis heeft ontzien, het leerhuis gediend.

K.H. Miskotte

¹³⁵ ΠΑΡΡΗΣΙΑ – Karl Barth zum achtzigsten Geburtstag am 10. Mai 1966. Zurich: EVZ-Verlag 1966.

G.H. ter Schegget: *Het beroep op de stad der toekomst – ethiek van de revolutie*. Haarlem: Erven F. Bohn N.V. 1970.

‘De derde dimensie’, door K.H.M., IX-XIV.

Op verzoek van de uitgever schrijf ik gaarne een inleidend woord bij het boek van Dr. G.H. ter Schegget¹³⁶, het zal een woord van hoge waardering zijn, omdat het een goed boek is. Goed is wat verschijnt als wat het is, goed is wat is zoals het zijn moest naar de aandrijvende creatieve bedoeling. Misschien is dat te formeel gesproken; althans in dit geval is het engagement zo woedend-innig, zo dat het geschrevene in heerlijke geestdrift tot een appel worden kon. Het gaat over de theorie van de revolutie, over de sociologische en ethische varianten ervan, in het denken van Ernst Bloch, Herbert Marcuse, Richard Shaull, Theodor Geiger en zo vele anderen. De lezer wordt, kort en bondig, maar nergens vluchtig over de consequenties hier en ginder en de controversen naar vele zijden ingelicht. Wat mij betreft, voor mij is het bijna altijd raak en zuiver gebleken. Achter het wegen van het ethisch gewicht van de theorieën waakt de medeverantwoordelijkheid, het medeweten, de kennis van het verzuimde op alle wereldfronten, krachtens het bovengenoemde engagement. De jonge auteur zat in Nederland, in Vreeland, vloog eruit naar Curaçao, onder het bewind van de 'olie', toog naar Berlijn als studentenpredikant in de zestiger jaren, keerde in het vaderland terug en werd docent bij 'de Horst' in Driebergen. In al dat zoeken en trekken, jagen van ergernis, stokken in de vraag wat te doen, bleef hij theoloog, een helder en vurig man. De lezer gelieve dit goed vast te houden: het gaat bij alle meest nauwkeurige kennis van de geëxploreerde gebieden, bij elk ogenschijnlijk summiere oordeel over wat er gaande is, om de bekering van de theologie, willen ooit de burgers en christenen, de christen-burgers, wakker worden. Wakker ook uit een scheve theologie! Want altijd was voor de vorming van het geweten van de volkeren de godgeleerdheid beslissend. Dat schijnt nu onzinnig om te berde te brengen en de sociologen brengen het verval van de kerk in kaart – alstublieft – en constateren de vaart van de secularisatie en de bloei van de menselijke zogenaamde goddeloosheid.

Theologie heeft het niet met religie te doen, tenzij om er zich tegen áf te zetten, omdat het christelijk geloof háár waarheidspretentie niet kan honoreren. En als het christendom, in zijn religiositeit, gaat denken over God, dan gaat het over de schepping, de afhankelijkheid, over de creatuur, de ordinantiën, de geboden, de overheden – en hele continenten leven sedert eeuwen alsof ethos = gehoorzaamheid is. En als ze daar horen al die dweepers en chiliasten, dan denken ze: als ze maar niet met bommen gaan smijten! Natuurlijk is dat niet naar de wijsheid van de Schriften (waarvan trouwens in Brazilië het volk niets weet). Natuurlijk is dat

¹³⁶ Dr. G.H. (Bert) ter Schegget (1927-2001) was hervormd predikant in Vreeland en op Curaçao. Na enkele jaren als studentenpredikant in Berlijn werd hij cursusleider van het instituut Kerk en Wereld en vanaf 1968 docent aan de Sociale Academie De Horst in Driebergen. Hij promoveerde in 1970 op de studie waarvan dit het 'ten geleide' is en die ook aan Miskotte is opgedragen. Ter Schegget stond bekend om zijn radicale socialistische stellingname, die hem enkele malen verhinderde om hoogleraar te worden. Uiteindelijk werd hij in 1982 kerkelijk hoogleraar in christelijke ethiek en apostolaat aan de universiteit van Leiden. Miskotte en Ter Schegget werkten jarenlang samen in de redactie van *In de Waagschaal*. 'De derde dimensie' verscheen tevens als artikel in *In de Waagschaal* (25) 1969-1970, nr. 25.

geen reine leer, geen gezonde theologie. Natuurlijk is het een stuk naïef, populair denken, dat het bestaande ook gelden moet, want evenals kinderen willen ze in het verhaal bij het begin beginnen en telkens weer van voren af aan. Israël heeft altijd van achteren naar voren gelezen, vanuit het komende Rijk, zo de profeten en zo de apostelen. Op die weg kon ontdekt worden dat het geweten een categorie van de toekomst is. Ontdekt? Maar vooral geloofd, zo dat een mens weet, met God mede weet dat het in de geschiedenis gaat om de toekomst, om de toekomstige stad. Het geweten kan niet worden begrepen als aangeboren of verworven eigenschap tot onderscheiding van goed en kwaad in de daden die op het gegevene rusten, van het bestaande uitgaan. Het geweten kan niet verstaan worden als een spanningsveld tussen recht en liefde, het wordt, gezien vanuit de toekomst die de mensen is beloofd, een revolutionair beginsel, dat door zijn lading, structuren oordeelt, verandert, breekt, ómzet. Daarbij is het meest tot bescheidenheid manende van wat wij in laatste instantie het geweten moeten noemen dat het zich niet laat constateren, als ware het een psychologisch-empirisch feit. Het geweten is echter anderzijds geen openbaring, geen instantie waaraan de mens verantwoordelijk is. Het slaapt, is in zijn slaap een onbewuste tegenstander van Gods toekomst, het heeft geen fiducia in de toekomstige stad, tenzij het gewekt wordt door de aankondiging van de Laatste Dingen. Dan weten wij wat God met de wereld vóór heeft, we weten het met Hem mee, Hij die de Bevrijder en Voleinder is van de menselijke existentie. Het gebod van God treft de mens als schepsel, en dan gaat het over de eerbied voor het leven. Het treft hem als uitverkorene en verzoende in de omvatting van Zijn volk, en dan gaat het om de dienst aan de naaste. Het gebod treft ons ten slotte als kind van God voor altijd en dan gaat het om het bestemd-zijn van de toekomst, méér: om het zelf nu reeds die toekomstige mens zijn, door het geloof, dat is: door de erkenning dat men zich weet aangesproken door de Vader, de 'Vader der eeuwen' (Jes. 9: 5), in wiens plannen wij wel niet zijn ingewijd, maar die Zijn bestemming in 'Zijn kind' heeft geplant, zodat het de definitieve, de onovertreffelijke mens is door de hoop op het Rijk zo te belijden dat radicale daden aan dit geweten-in-hope ontspringen.

Men zou hier kunnen spreken van een derde dimensie van het ethos, deze derde dimensie boven, achter en in het gebod van de eerbied voor het leven en dat van de liefde tot de naaste. Het werkt bovendien, nee, bij uitstek relaterend op de twee eerste gestalten van het ethos, maar het is ook retrospectief funderend. Het komt immers uit de toekomst en wekt het geweten uit de doodslaap om een nieuw afsluitend, kronend gebod te horen. De alerte geest van de schrijver vindt in moderne poëzie, met de wichelroede van zijn engagement, wat zijn theologische visie trefzeker vertolkt. Zo dit van Paul van Ostayen

dit is het sienjaal
naar de heiligmakende Jordaan van ons
geweten te gaan.¹³⁷

Of dit van B. Brecht:

Verfolgt das kleine Unrecht nicht sosehr, in Bälde

¹³⁷ Uit het lange gedicht *Het Sienjaal* (1918).

Erfriert es schon van selbst, denn es ist kalt.
Bedenkt das Dunkel und die grosse Kälte
In diesem Tale, das von Jammer schallt.¹³⁸

Of dit van W. Barnard:

laten we zingen dat het een aard heeft
laten we zingen over de zee
laten we zingen tegen de helling
tegen de lange duur van de dingen
tegen de jaren laten we zingen
over het water aan de lippen
tegen de klippen op –¹³⁹

Met eigen woorden zegt deze jonge theoloog zo goed waarom het bij deze derde dimensie van de ethiek gaat, zo bijvoorbeeld op p. 82: “Geïsoleerd recht, daaraan gaat de wereld ten onder; verabsoluteerde liefde verwordt tot sentimentaliteit. En op de valse dialectiek van beide berust de beruchte dubbele boekhouding, die door zoveel bereidwillige theologische accountants wordt gevoerd. Eerst door de dimensie van het 'teleion' (Rom. 12: 2), het volmaakte, 'het heilzame' worden de cirkels van de ethiek (of de ellips met twee brandpunten) opengebrouwen en krijgt de wenteling richting; recht en liefde krijgen betrekking op de toekomst; niet in het lege midden tussen recht en liefde, maar in het messiaans-besliste, dat gericht staat op het heil der mensen vindt de ethische beslissing plaats; 'daar ligt het *Gegenüber* van onze verantwoordelijkheid”. – En elders: “het gaat om echte bewogenheid... ook nuchterheid is met deze bewogenheid te verbinden. Wat onmogelijk is, dat is onze traagheid, onze nalatigheid, onze dufheid en middelmatigheid, onze onverschilligheid en onze scepsis”. “Laat men (roept Barth reeds in zijn *Ethik* van 1928) eens wat meer letten op zogenaamd of werkelijk 'profane' opgewondenheden en zichzelf voorhouden dat God misschien in onze tijd wat minder nuchter wil worden gediend dan wij in onze schoolwijsheid denken; ... een handelen dat niet onder de belofte ligt, zou een naar voren toe gesloten, een resignerend handelen zijn... het laatste moet de hoop zijn en dat betekent concreet wachten op en haasten naar de toekomst van de Heer” (*Ethik* II S. 250). Dat is het beroep, het hoger beroep op de toekomstige, op óns toekomstige stad, waarin zijn wij geen medewerkers van God vóórdat wij mét Hem weten en zo eindelijk een geweten hebben dat niet in een zelfgesprek besloten blijft. Met dit alles is impliciet gesteld dat theologische ethiek niet een stelsel van antwoorden kan zijn, maar een samenhang van zich accumulerende vragen. Wie meent dat de filosofie vrij is en vaardig in het vragen en dat theologie veelmeer voltooide antwoorden op tafel legt en daarmee een bovennatuurlijke autoriteit aan de mensen oplegt, die moet nog wegwijz gemaakt worden om op dit punt althans mondig te worden. Men moge verder bedenken dat de veel-gekoesterde situatie-ethiek, die veelszins de liefde tot principe verheft, falen moet als ze pretendeert richting te

¹³⁸ Uit het slot van de *Dreigroschenoper* (1928).

¹³⁹ Uit het gedicht *Hallelujah* van Guillaume van der Graft. Te vinden in: *Verzamelde Gedichten 2*. Baarn: Bosch & Keuning 1982, 1161.

kunnen geven aan de beslissingen die vallen moeten in de polyvalentie van onze 'cultuur' en in de polyinterpretabiliteit van de situatie. Juist dáártegen stelt zich de theologische ethiek als de geloofde en geleefde anticipatie op de toekomstige stad. Zij is een 'beroep' op het eschaton, waardoor de 'derde dimensie' van het ethos, dat is: het geweten van de mens als kind van God, als een 'medeweten' met God, weliswaar niet wordt verstelligd tot een feit, maar wel uitgeheven uit de pretentie van een ethiek-der-antwoorden tot de eenvoud en diepte van een nieuw horen. Het hele boek van de zo begaafde jonge doctor heeft zijn "*Sitz im Leben*" in de conferentie over de nood én het misbruik van de ontwikkelingslanden, gehouden in Genève (1966). Als model van de noodzaak van een revolutie, die niet zonder geweld kan zijn, stond de auteur Zuid-Amerika, met name Brazilië voor ogen. R. Shaull is hem daarbij een pionier geweest, die gezien heeft dat gewelddadigheid dan slechts als 'meta-gewelddadigheid' revolutionair mag heten als zij doelt op een niet-intermitterende maar bestendige geweldloosheid.

Ik hoop dat ik een indruk heb kunnen geven van de rijkdom en de verrassing van dit boek. Ik verwacht dat zelfs de lieden die in hun onschuld vragen: "is Barth niet achterhaald?" zullen beseffen dat het veeleer aan de orde van de dag is deze grote leraar van de oecumene in te halen. De schrijver heeft zijn "*Einstieg*" in de problemen, die hij met grote acribie aangeeft en uiteenzet, nergens anders gevonden dan in diens *Ethik* van 1928! Het zou mij niet verbazen als vele jongeren (niet alleen onder de theologanten, maar ook in andere faculteiten) dit boek als een wending zouden ervaren in hun leven, een stoot tot een nieuwe aanvat van hun denken, de poort tot een werkelijk ónburgerlijk en dus tot een christelijk oordelen. Het spijt mij dat er geen ruimte genoeg is om mijn dankbaarheid, mijn respect, mijn lof uit te meten. Zo is er bijna niets gezegd over de wonderbare intuïtie van de auteur, die hem (vooral in de 80 bladzijden klein gedrukte noten achterin) blijkbaar in staat stelt tot peilingen en verbindingen, van geestesgesteldheden en politieke verwickelingen, die echt niet voor de hand liggen. Steeds schijnt het hem te lukken het concrete gebeuren op de maatstaf van de toekomstige stad te betrekken. "De kansen in de constellatie der geschiedenis hangen voor de gemeente niet aan een noodlottige determinatie; zij laat het laatste woord aan Hem die generzijds woont van de dialectiek van nee en ja, van discontinuïteit en continuïteit. Zij probeert de Goede Herder in de wereldgeschiedenis te herkennen. Dit geeft haar een lange adem, geduld ook, maar evenzeer rust het haar toe met doortastendheid en kritische helderheid. De gemeente behoort daarom bij de wereld niet achter te lopen, maar in het herkennen van de tekenen der tijden en in het aanvoelen van wat komen gaat een paarde- althans een neuslengte vóór te zijn". In *KD IV/3* (S. 1023) zegt Barth dat de 'diakonia', de dienst van de gemeente, haar pas ernst heeft leren maken met haar taak op wereldschaal, met het sociale onrecht en zijn gevolgen. Ze had "den (leider) gottlosen Marxismus" nodig om in deze richting in beweging te komen. "Das offene Wort christlicher Gesellschaftskritik wird in dieser Situation gerade um der christlichen Tat willen eingreifen müssen: um ihr neuen Raum und damit neuen Sinn zu geben". Welnu, dat heeft dr. Ter Schegget, op zijn wijze, met zijn uitrusting, met zijn nauwkeurige kennis van de machten die deze wereld schijnen te bepalen, gedaan. Daarvoor moge hem de erkentelijkheid van velen toestromen. Hij is geen *Schwärmer*, wel een enthousiaste geest, en brengt een segment chiliasme in ons onderkennen van de tekenen der tijden. Ten slotte mag ik, als metgezel, wel een (misschien) wonderlijke wens uitspreken, namelijk dat vele

jongeren in alle nuchterheid zo 'opgewonden' zullen worden als deze jongere, om zodoende lang jong te blijven als zelfs vóórtrekkers moede worden en bedreigd door de melancholie van de vervulling waarop ze aanstuurden en die ze, helaas, ook nog hebben kunnen meemaken. Zowel Bloch als Marcuse spreekt van deze verveling in de utopie, in het bereikte. Het lijkt misschien meer stichtelijk dan reëel te spreken van het 'beroep op de toekomstige stad', toch sticht de gemeente de realiteit van de hoop in het 'medeweten' met God. Tussen de volken is zij, een nieuw volk, krachtens wat wij 'de derde "dimensie' hebben genoemd. Zij roept niet: "Wir heissen euch hoffen!", maar ze is bezig te zingen, tegen de lange duur van de dingen, zingen tegen de klippen op.

K. H. M.